

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

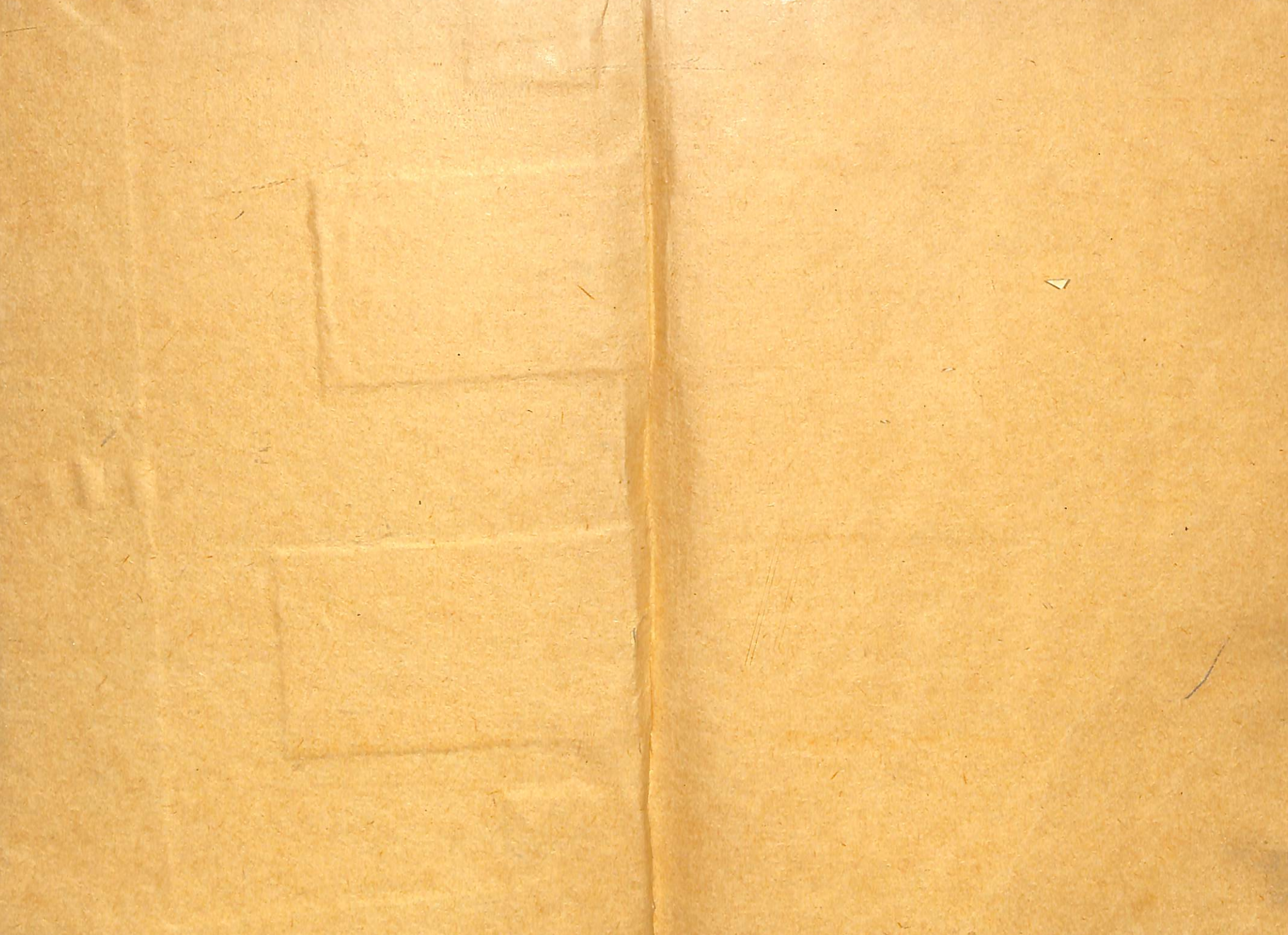
Adapt — remix, transform, and build upon the material

2065

91441

p-14

1907

2 1 JAN 2007

№ 52

«ՅԱՌԱՂ»-ի ԳՐԱԴԱՐԱՆ»

10 NOV 2011

Միջազգային Արևածախարակային

9(44)

Իրանական հրատարակչական կենտրոնի հրատարակած

Թ-14 նր.

Քաղաքացիական

Թ/Ք/Կ

ՔՐԱՆՍԻԱԿԱՆ

ՄԵԾ

ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆԸ.

1004
1767X

Կազմեց Յովս. Թադևոսյանց.

— ԵՕԵ —

ТИФЛИСЬ

Электротпечатня „ГЕРМЕСЪ“ С. П. Едигарова
Մազաք. փող. № 5. 1907

(13)

APR 7 2013

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն Ի Տ Ե Ղ.

1789 թ. ֆրանսիական յեղափոխութիւնը ներկայացնում է մարդկութեան պատմական կեանքի մէջ ամենամեծ անցքերից մէկը, հարուստ իր խոշոր ու բեղմնաւոր հետեանքներով: Եւրոպական մեծ ու փոքր ազգերի XIX դարի ամբողջ պատմութիւնը կրում է նրա անջնջելի կնիքը: Այդ պատմութիւնը կը մնայ միշտ terra incognita (անծանօթ աշխարհ) ամեն մէկի համար, ով չը զիտէ ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը: Այդ յեղափոխութիւնն է, որ ստեղծել է ժամանակակից դեմոկրատիան ու կապիտալիզմը. այդ յեղափոխութիւնն է, որ բազաքական ասպարէզ հանեց արդի բուրժուազիան, յետ մղելով մարդկային կեանքի թատերաբեմից ֆէօդալական արիստոկրատիան, որ կաշկանդել էր մարդու ստեղծագործող միտքը միջնադարեան ճնշող կապանքներով. այս յեղափոխութիւնն էր, որ նորոգեց, թարմացրեց ու նոր ոգի ներշնչեց մարդկութեանը, տալով նրան ազատութեան, եղբայրութեան ու հաւասարութեան ջինջ ու վսեմ իդէալը:

Ծանօթացնել հայ ընթերցող հասարակութիւնը ընդհանուր գծերով այդ համաշխարային երևոյթի գլխաւոր ելևէջները հետ՝ անա ներկայ գրքոյկի հրատարակութեան համետա նպատակը: Այս գրքոյկը պիտի ընդունել իբրև ֆրանսիական յեղափոխութեան պատմութեան հակիրճ ամփոփումն և ոչ նրա իսկական պատմութիւնը: Այնուամենայնիւ, թւում է, որ այդ ձևով ևս ներկայ աշխատանքը անօգուտ չի անցնի, մանաւանդ, եթէ ի նկատի առնելու լինինք, որ հայ գրականութեան մէջ չկան յատուկ

աշխատութիւններ—ինքնուրոյն թէ թարգմանական պատմական այդ խոշոր անցքի մասին:

Այս գրքոյկը մի կօմպիլացիա է, որը կազմելու ժամանակ օգտուել ենք հետեւեալ աշխատութիւններով.

1. Токвиль—Старый порядокъ и революція.
2. В. Блосъ—Исторія франц. революціи.
3. Минье—Исторія франц. революціи.
4. Л. Гейсеръ—Исторія франц. революціи.
5. О. Берви—Борьба за свободу во Франціи (подъ редакц. проф. Иванюкова).
6. Жанъ Жоресь—Исторія франц. революціи. Вып. I.
7. Законодательные акты Франціи, изд. книгоизд. „Молотъ“.
8. В. Герье—Лекціи по Франц. революціи.
9. Какъ французы добыли себѣ свободу. Изд. „Дон. Р.“

Յ. Թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Յեղափոխութիւնը ճնշւած ու կեղեքւած ժողովուրդները վերջին ապստամբն է:

Տօկվիլ:

Երբ կառավարութիւնը խախտում է ժողովրդի իրաւունքները՝ ապստամբելը դառնում է մի սրբազան իրաւունք ու անժխտելի պարտականութիւն թէ ամբողջ ժողովրդի և թէ նրա իւրաքանչիւր մասի համար առանձնապէս:

«Մարդու և քաղաքացու իրաւունքների գեղարացիան» յօդ. 35.

Պատմութեան մէջ կան այնպիսի դժբախտ էպօխաներ, երբ բարենորոգումները առաջ չեն գալիս կանոնաւոր զարգացմամբ, երբ նոր ժամանակի ու պատմական հնութեան մնացորդների պահանջների միջև կայ այնպիսի հակասութիւն, որ կարելի է վերացնել միայն բռնութեամբ: Այդպիսի բռնութիւն կատարւեց հին աշխարհում գերմանացիների միջոցով, իսկ 18-դ դարում Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեամբ:

Ֆրանսովսկի:

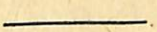
Ֆրանսիան յեղափոխութիւնից առաջ գտնուում էր այժմեանից բոլորովին տարբեր քաղաքական—սօցիալական պայմանների մէջ, սակայն մի երեւոյթ յատուկ էր հին Ֆրանսիային այնպէս, ինչպէս նա յատուկ է նոր Ֆրանսիային և առհասարակ ամեն մի երկրին: Դա՛ դասակարգերի բաժանումն է, որ կազմում է իւրաքանչիւր հասարակական կեանքի հիմնաքարը:

«Պատմութիւնը, ասում է հոչակաւոր գիտնական Կարլ Մարքսը, հասարակական դասակարգերի կուր պատմութիւնն է»:

Եւ արդարև, պատմական բոլոր շրջաններում, բոլոր երկիրների ու ժողովուրդների մէջ միշտ իրար դէմ յանդիման կանգնած են երկու դասակարգ. մէկը՝ աշխատաւոր, միւսը՝ աշխա-

տաւորի ձեռքի պտուղները վայելող մէկը՝ ապահով միւսը՝ չքաւոր մէկը՝ հարստահարող ու կեղեքող, միւսը՝ հարստահարող ու կեղեքող: Մի կողմից միլլիօնաւոր մարդիկ, դատապարտւած մըշտական աշխատանքի, հազիւ են կարողանում պահպանել իրանց գոյութիւնը, միւս կողմից՝ մի բուն շահագործողներ, տրւած անգործութեան, վայելում են կեանքի ամեն բարիքները .. Մինչդեռ ժողովրդական մասաները գայարւում են ծայրայեղ կարիքի ճիրաններում, հարստահարողների մի փոքրիկ խումբ լողում է անսահման զեղխութեան ու շաւղութեան մէջ... Դա է դասակարգային հասարակութեան կեանքի անարդար ու դաժան օրէնքը: Դրա շնորհիւ է, որ հակառակ դասակարգերը մշտապէս մղում են անհաշտ կռիւ, իսկ այդ կռիւը միշտ էլ վերջանում է գոյութիւն ունեցող հասարակական կարգերի բռնի յեղաշրջումով: Հէնց այդպիսի մի յեղաշրջում տեղի ունեցաւ Փրանսիայում 1789 թ., երբ կործանեց արտօնեալ դասակարգերի իշխանութիւնը, իսկ դրա հետ միասին նաև տիրող սօցիալական ու քաղաքական կարգերը՝ ֆէօդալիզմն ու միապետութիւնը:

Ներկայ գրքոյկի նպատակն է ցոյց տալ թէ ինչպէս կատարեց այդ մեծ յեղափոխութիւնը. ի՞նչ դրութեան մէջ էր գտնւում Փրանսիան մինչև 1789 թ. ի՞նչ դասակարգե՞ր կային և ինչպիսի յարաբերութիւնների մէջ էին նրանք. ինչպէ՞ս սկսեց յեղափոխութիւնը, ի՞նչ ընթացք նա ստացաւ, ինչպէս վերջացաւ և, վերջապէս, ինչ հետևանքներ նա ունեցաւ:

I.

ՓՐԱՆՍԻԱՆ ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ.

Փրանսիական հասարակութիւնը յեղափոխութիւնից առաջ բաղկացած էր երեք մեծ դասակարգերից՝ հոգեւորականութիւնից, ազնւականութիւնից ու բուրժուադիայից կամ ինչպէս ժամանակակից ֆրանսիացիներն էին ասում՝ «երրորդ դասից» (Le tiers état): Վերջինս, որ ամենախոշոր դասակարգն էր, կազմում էր ժողովրդի իրաւազուրկ մասսան, սկսած հարուստ կապիտալիստից մինչև աղքատ գիւղացին. այս դասակարգին էին պատկանում նաև

փաստարանները, բժիշկները, արհեստաւորներն ու բանւորները: Իոյր երեք դասակարգերի համեմատական քանակութիւնը խիստ տարբեր էր: Փրանսիայի 26 միլլիօն ազգաբնակչութեան մէջ առաջին երկու դասակարգը, որ վայելում էր ամեն տեսակ արտօնութիւններ, կազմում էր մի չնչին փոքրամասնութիւն, այն է՝ ընդամենը՝ 270 հազար բնակիչներ, որոնցից 140 հազարը ազնւականներն էին, իսկ 130 հազարը՝ հոգեւորականներ *), այսինքն՝ 100 բնակիչին գալիս էր մի հոգի արտօնւած դասակարգից...

Այժմ տեսնենք, թէ ինչ արտօնութիւններ էին դրանք վայելում Փրանսիայում 1789 թ. առաջ: Մենք իհարկէ, չենք կանգ աւնի հազարաւոր մանրամասնութիւնների վրայ, որովհետև մեզ համար նշանակութիւն ունի հին Փրանսիայի սօցիալ-քաղաքական կեանքի միայն ընդհանուր պատկերը:

Ինչ ասել կուզի, որ հարկերը ամբողջովին ծանրացած էին երրորդ դասակարգի վրայ: Հոգեւորականութիւնը բոլորովին ազատ էր այդ պետական ընդհանուր պարտականութիւնից. նա վճարում էր տէրութեան համեմատած իր անազին կարողութեան հետ, մի չնչին գումար, այսպէս կոչւած «յօժար տուրք»: Ազնւականութիւնն էլ ամենածանր հարկերը չէր տալիս, իսկ միւսներից սովորաբար ճարպիկութեամբ խուսափում էր: Մի խօսքով հարկերի բաշխումը չափազանց անհամաչափ էր. հարկատուութեան մէջ չկար նաւաստութիւն:

Միևնոյն ժամանակ ազնւականութիւնն ու հոգեւորականութիւնը թալանում էին արքունի գանձարանը: Թագաւորը յաճախ վճարում էր հարկերից ստացւած փողերով իր սիրելիների, ֆաւօրիտների՝ պալատական իշխանների պարտքերը: Պետական ծաւայութեան, զօրքի, արքունիքի, եկեղեցական վարչութեան մէջ եղած բոլոր ամենալաւ ու արդիւնաւոր պաշտօնները, որոնք չէին պահանջում համարեա ոչ մի աշխատանք, բացառապէս ստանում էին ազնւականներն ու բարձր հոգեւորականները:

Զինւորները, օրինակ, ամբողջ ամիսներ սպասում էին իրանց ռոճիկների ստանալուն, իսկ սպաները վարում էին զեղխ ու շաւղ կեանք:

*) 130 հազար հոգեւորականներից 60,000-ը ծխական քահանաներ էին, 23,000-ը՝ արեղաներ, 37,000-ը՝ կոյսեր և միայն 10,000-ը բարձր հոգեւորականներ...

աջքի առջև, իր սեպհական արտում և իր ձեռքի աշխատանքով, —նա պարտաւոր է տանել ազալու նոյն հողատէրերի ջրագացում և ապա թխել նրանց թոնիրում: Մի խօսքով, ինչ բանի էլ նա չը ձեռնարկի, նրա ճանապարհին միշտ կանգնած են այդ ճանձրաց-նող մարդիկը, որոնք սեպհնում են նրա ուրախութիւնը, խան-գարում՝ աշխատանքը, ուտում՝ պաշարը... Հազիւ է կարողանում խեղճ գիւղացին ազատել նրանց ձեռքից, երբ վրայ են հասնում ուրիշները: Գալիս են սեպհուխներն ու առնում նրա հունձի, մի խոշոր մասը... Երևակայեցէք այդ մարդու դրութիւնը, նրա կա-րիքները, նրա բնաւորութիւնն ու կրքերը և, եթէ կարող էք, որո-շեցէք նրա սրտում կուտակած նախանձի ու ատելութեան չափը»:

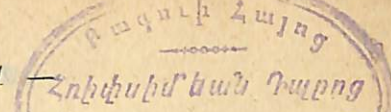
Այսպէս ազնւականութիւնը, որ միջին դարերում իր ֆէօ-դալական իրաւունքների հետ կրում էր և որոշ պարտականու-թիւններ, մասնակցելով դատավարութեան և գիւղի կառավարու-թեան գործի մէջ, 18-դ դարի վերջում կորցրել էր իր քաղաքա-կան իշխանութիւնը և վայելում էր միմիայն արտօնութիւններ: Նա դռնի էր մի քարացած կաստա, որ անջատւած էր ժողովրդից, սա-կայն ապրում էր նրա հաշուով:

Թողնելով իրանց միջնադարեան ամբողջները, հարուստ կալ-ւածատէրերը վաղուց քաշել էին մայրաքաղաքը ու արքունիքը՝ Պարիզ ու Վերսալ, ուր մատնւած ամենազեղիս ու անբարոյական կեանքին, շապլում էին գիւղացուց ստացած փողերը: «Ո՞վ չէ ապրել Ֆրանսիայում 1789 թ. առաջ, ասում էր եպիսկոպոս Թա-լէյրանը, նա չը գիտէ, ինչ ասել է կեանքի ուրախութիւնը»:

Հոգևորականութիւնը ոչ պակաս չափով արժանացել էր ժողովրդի ատելութեանը: Եպիսկոպոսները, վանահայրերը և այլ բարձրաստիճան հոգևորականները կենտրոնացրել էին իրանց ձեռ-քում ահագին հարստութիւն *) և իբրև կալւածատէրեր, ազնւական-ների նման կեղեքում ու շահագործում էին ժողովրդական մասսան:

Արտօնւածների մէջ առաջին տեղն էր բռնում Ֆրանսիայի թագաւորը՝ «թագաւոր-արեգակը»: Ամենքը ուղղել էին իրանց հայեացքը դէպի նա և նրանից էին ակնկալում ամեն ինչ: Ի՞ր և

*) Եկեղեցական կաթերի ընդհանուր արժողութիւնը կազմում էր 3 միլիարդ ֆրանկ. մի գումար, որ պէտք է մի քանի անգամ մեծացնել, որպէս զի կարելի լինի ստանալ նրա ներկայ արժողութիւնը: Այդ հողերից, որոնք կազմում էին ամբողջ Ֆրանսիայի հողերի մի 1/5-դ մասը, նա ստանում էր տարեկան 100 միլիոն ֆրանկ եկամուտ:

ինքնակալ տէր, յենւած իր անսահման իշխանութեան վրայ: Նա իր ձեռքումն էր պահում ամբողջ պետութեան ճակատագիրը: «Պետութիւնը՝ —ես եմ. —ասում էր գոռոզաբար Լիւդովիկոս XIV-դը: Եւ սրդարև, վաղուց արդէն ոչնչացրած էր միջնադարեան ֆէօ-դալների իշխանութիւնը և արդէն 1614 թ. սկսած չէին հաւաք-ւում ժողովրդական ներկայացուցիչները՝ Etats généraux *), այս-ինքն՝ Ֆրանսիայի բոլոր դասերի (состояние) ներկայացուցիչները, որոնք, թէև չնչին չափով. բայց և այնպէս չափաւորում էին թա-գաւորի պերիշխանութիւնը: Մի քանի տեղ գաւառներում դեռ ևս հաւաքւում էին «գաւառական ժողովները», սակայն նրանց վե-րապահւած էր միայն հարկերի բաշխման իրաւունքը:

Ամբողջ իշխանութիւնը գտնւում էր թագաւորի ձեռքին, որ և կառավարում էր երկիրը իր պաշտօնեաներով: Ազնւականու-թիւնը, պահպանելով իր միջին դարերից ժառանգած սօցիալա-կան արտօնութիւնները, կորցրել էր իր քաղաքական նշանակու-թիւնն ու ազդեցութիւնը. նա, իբրև հասարակական մի դասա-կարգ, զրկւած էր պետական կառավարութեան ու օրէնսդրութեան մասնակցութիւնից: Թագաւորն էր, իբրև Ֆրանսիայի առաջին ազնւականը, երկրի միահեծան տէրն ու կառավարիչը:

Կառավարչական պաշտօնեաները ցանցով պատել էին երկի-րը. նրանք վարում էին տեղական բոլոր հասարակական գործիք-ը. նրանց ժողովրդի մասնակցութեան և նրա հսկողութիւնից դուրս. առանց ժողովրդի մասնակցութեան ենթակայ էր միայն Պարիզից եկած ամբողջ ադմինիստրացիան ենթակայ էր միայն Պարիզից եկած հրահանգներին: Իշխանութեան այդ կենտրոնացումը այնքան խիստ էր, որ հասարակութիւնը՝ նոյն իսկ իր մասնաւոր կարիք-ների գոհացումը ակնկալում էր կառավարութիւնից:

«Գիւղացին, ասում է Տօկվիլը, խնդրում էր չառավարու-թիւնից վարձատրութիւն իր կորցրած տաւարի համար. հարուստ հողատէրը՝ աջակցել իրան ծախելու իր հողը աւելի շահաւէտ հողատէրը՝ աջակցել իրան ծախելու իր հողը արցակիցներից. կերպով. արգելնաբերողները՝ ազատել անախորժ մրցակիցներից. գործարանատէրերը, յայտնելով իրանց գործերի անյաջող գրու-թեան մասին, խնդրում էին փոխառութիւն կամ նպաստ. ազնւա-կանները ևս յետ չէին մնում միւս բոլոր դասակարգերից:

*) Ժողովրդական այդ ներկայացուցչութիւնը Ֆրանսիայում երբէք չէ ունեցել մշտական քաղաքական հիմնարկութիւն, նա հրաւիր-ւում էր միայն այն ժամանակ, երբ պետութեան զբաղման միջոցները սպառւում էին և կարիք էր զգացւում ժողովրդի ներթական աջակցութեան:

սրանք սովորաբար խնդրում էին ազատել իրանց 50/0-ոց տուրքից (le vingtième), որ նրանք վճարում էին կառավարութեան:

«Զարմանալի չէ, հետևաբար, որ ժողովուրդը զանազան դժբախտութիւնների ժամանակ էլ մեղքը ձգում էր կառավարութեան վրայ. նրան մեղադրում էին նոյն իսկ երբ տարւայ եղանակը սովորականից խիստ էր լինում»...

Իշխանութեան կենտրոնացման անխուսափելի հետևանքներից մէկն էլ այն էր, որ գործերը ստատիկ ձգձգում էին, տեղիք տալով երկարատե գրագրութեան. մի երևոյթ, որ մեզ, ներկայումս Ռուսաստանում ապրողներին, բաժնի ծանօթ է: «Գիւղական համայնքը, պատմում է նոյն Տօկվիլը, իր գիւղի զանգակատունը կամ քահանայի տունը նորոգելու համար տեւած խնդրի պատասխանն ստանում էր սովորաբար մի ամբողջ տարի անցնելուց յետոյ, իսկ յաճախ նոյն իսկ երկու կամ երեք տարուց յետոյ»:

...«Ամբողջ Ֆրանսիայում չկար մի քաղաք, մի գիւղ, մի աւան, մի ազարակ, մի հիւանդանոց, մի գործարան, մի վանք, մի ուսումնարան, որ ունենար իր ազատ ու անկախ կամքը իր մասնաւոր գործերի մէջ, կամ կառավարէր իր ցանկութեան հոմեմատ իր սեպհական գոյքը: Մի խօսքով այն ժամանակ, ինչպէս և այժմ, ազմինիստրացիան իր խնամատարութեան տակ էր պահում բոլոր Ֆրանսիացիներին»:

Ազմինիստրացիայի այդ անկօնորօլ իշխանութիւնը տարածւում էր նաև արքունի գանձարանի վրայ, ուր մտնում էին ժողովրդի դառն քրտինքով վաստակած կողէկները: Թագաւորը նայում էր արքունի գանձարանի վրայ, որպէս իր սեպհականութեան, ու ծախսում էր առանց հաշիւ տալու ժողովրդին: Եւ որովհետև սղոմինիստրացիան մի կողմից էր կլանում ժողովրդական փողերը, իսկ Թագաւորը իր պալատականների հետ միասին միւս կողմից էին անհաշիւ կերպով վաստում, ուստի և պետական գանձարանը միշտ դատարկ էր:

Բաւական է միայն յիշել, որ պետական գանձարանի հաշուով ապրում էին Թագաւորի պալատում 15,000 ազնւականներ, որոնց ապրուստի համար ծախսում էր տարեկան 40 միլլիօն լիվր... Յայտնի է, որ գինւորական ծառայութեան մէջ սպաների պաշտօնները ստանում էին միայն ազնւականները. դա նրանց բազմաթիւ արտօնութիւններից մէկն էր. կառավարութիւնը սպանե-

րի ապրուստի համար յատկացնում էր տարեկան 46 միլլիօն լիվր, մինչդեռ Ֆրանսիայի ամբողջ գօրքի վրայ ծախսում էր տարեկան միայն 44 միլլիօն: Վերջապէս, որպէսզի արքունի գանձարանի յափշտակման պատկերը լրացրած լինինք, յիշատակենք և այն, որ կառավարութիւնը 15 տարւայ ընթացքում (1774 թ.—1789 թ.) բաժանել էր ազնւականներին պետական գանձարանից իբրև նրա պատ կամ նւէր 228 միլլիօն լիվր!...

Այս ահագին ծախսերը հոգալու համար կառավարութիւնը ստիպւած էր փոխառութիւն փոխառութեան յետևից անելու... 1787 թ. պետական փոխառութիւնները կազմում էին արդէն միշտ խոշոր գումար՝ 1 միլլիարդ 646 միլլիօն ֆրանկ. իսկ պետական բիւջէն տարեկան տալիս էր 198 միլլիօն լիվր դէֆիցիտ... Պարզ էր, որ պետութիւնը հետզհետէ մօտենում էր կատարեալ սնանկութեան:

Մենք տեսանք, թէ ինչպիսի արտօնեալ պայմաններում էին ապրում բարձր դասակարգերը հին Ֆրանսիայում, տեսանք, ինչ աստիճանի էր հասնում բիւրօկրատիայի միահեծան իշխանութիւնը, ծանօթացանք, թէ որպիսի ողբալի վիճակի մէջ էին գտնուած պետական ֆինանսները, որ կազմում են իւրաքանչիւր տէրութեան կենսական նեարդը: Այժմ անցնենք երբորդ դասին, տեսնենք, թէ ինչ պայմաններում էր նա ապրում, ինչպէս էր նրա դրութիւնը յեղափոխութեան նախօրեակին:

Վերը ասածներից արդէն պարզ է, որ հին Ֆրանսիայի ներքին հասարակական խաւերը գտնուում էին ամենաթշուառ վիճակի մէջ: Մենք տեսանք արդէն, թէ ինչ իրաւունքներով էին օժտուած ազնւականութիւնն ու հոգեւորականութիւնը գիւղացու աշխատանքի ու գոյքի վերաբերմամբ. մենք տեսանք, թէ որչափ անսիրտ կերպով նրանք թալանում, կեղեքում ու ծծում էին նրա բոլոր կենսական ոյժերը: Բայց գրանից դուրս գիւղացիութիւնը հեծում էր և կառավարութեան ծանր լծի տակ: Ամենից առաջ նա ծանրաբեռնւած էր չափազանց մեծ հարկերով: Հարկերից ծանրագոյնը «տայլն» էր (taille): Թէ որպիսի խոշոր չարիք էր հանդիսանում այդ հարկը գիւղացիութեան համար, երևում է նրա հետևալ կարճ, բայց գեղեցիկ բնորոշումից, որ 1772 թ. տեւել էր մինիստրներից մէկը՝ «Տայլի բաշխումը, գրում է այդ մինիստրը» կախւած է ամբողջովին կառավարութեան ազատ կամքից (իմա

նրա քմահաճոյքից)։ նրա յաջող հաւաքելը երաշխաւորւած է գիւղացիների փոխադարձ պատասխանատուութեամբ (круговая порука)։ նա ընկնում է անհատի վրայ և ոչ թէ հողի։ նրա չափը միշտ փոփոխւում է, նայած թէ որպիսի փոփոխութիւններ են տեղի ունենում իւրաքանչիւր տարի հարկատուների գոյքի մէջ) *): — «Տայլից» պակաս չէին քայքայում գիւղացու բարօրութիւնը նաև մի շարք պարտագիր ու ձրի աշխատանքներ, որ կատարում էր նա պետութեան համար։ Այսպէս, օրինակ, տէրութիւնը կամենում էր զօրանոց շինել, գիւղացիները պարտաւոր էին իրանց գործը թողնել ու զնալ այնտեղ աշխատելու։ հարկաւոր էր տաժանակիր աշխատանքների դատապարտւած յանցաւորներին տեղափոխել բանտերը կամ մուրացկաններին՝ բարեգործական ապաստարանները — դիմում էին գիւղացիներին։ հարկաւոր էր զօրքի տեղափոխութիւնների ժամանակ կրել զինւորական իրերը՝ կրկին դիմում էին գիւղացուն, և նա իրաւունք չունէր չը տալու իր եզները կամ սայլը... Եւ այսպէս անվերջ. գիւղացու տնտեսական դրութիւնը օրըստօրէ վատթարանում էր և նա ընկնում էր ծայրայեղ չքաւորութեան մէջ, — բայց ի՞նչ փոյթ կաւաւարութեան համար, որի սկզբունքն էր՝ «Après moi — le deluge» *) և որի կարծիքով միայն աղքատութիւնը կարող է ստիպել գիւղացուն աշխատել, հակառակ դէպքում, նա ծուլութեան գերի կը դառնայ...

Հարկերի մէջ մանաւանդ ծանր էին նրանք, որոնք կապալով տրւում էին խոշոր կապիտալիստներին, դրանք էին՝ աղի, ծխախոտի, ոգելից ըմպելիքների հարկերը ու մաքսային տուրքերը։ Ինչ ասել կուզի, որ կապալաւորները կրկնակի չափով էին հաւաքում ժողովրդից, խլելով նրա վերջին կոպէկները։ Եւ ժողովրդի ատելութիւնը դէպի այդ հարկերը սահման չունէր. այսպէս, օրինակ, աղի հարկը այնքան էր զայրացնում ու գրգռում գիւղացիներին, որ նրանք յուսահատ աղաղակում էին՝ «կեցցէ թագաւորը առանց աղի մօնօպօլիայի»...

Շնորհիւ այսչափ անխիղճ հարստահարութեան, գիւղական հողերի անազին տարածութիւններ մնում էին անմշակ, խոպանացած, ուստի և զարմանալի չէր, որ արագ աճում էր միայն աղ-

քատների, շրջմոլիկների, գողերի ու աւազակների բանակը։ Ինքը գիւղացիութիւնը ապրում էր առանձնացած բոլոր միւս դասակարգերից, զուրկ մտաւոր կրթութիւնից, անզօր մաքառելու իր հարստահարողների դէմ... Նա անլուր կերպով տնքում էր պետական ծանր լծի տակ, բայց և միաժամանակ, իշխող դասակարգերի համար աննկատելի կերպով, լցւում էր նրա սիրտը աստիճան ատելութեամբ դէպի տիրող կարգերը, նախանձով ու փրկարար վրէժխնդրութեան զգացմունքով դէպի իրան կեղեքողները...

Գիւղացիութիւնից ոչ պակաս վատթար վիճակի մէջ էին գտնւում նաև քաղաքների բնակիչները և ամենից առաջ բանւորները։

Սակայն բանւորութիւնը, որպէս մի ինքնուրոյն դասակարգ, իր դասակարգային շահերի գիտակցութեամբ, գոյութիւն չունէր այդ ժամանակ։ Ժամանակակից պրօլետարիատը դեռ նոր էր ծնունդ առնում։ չկային դեռ ևս շոգիի ուժով բանող գործարաններ, ֆաբրիկներ։ Այդ ժամանակւայ բանւորութիւնը կազմում էին արհեստաւորները, մանուֆակտուրային գործարանների բանւորներն ու հանքերում աշխատող մշակները։

Անբաւականութեան ընդհանուր պատճառներից զատ բանւորութիւնը մի առանձին ատելութեամբ էր վերաբերւում դէպի համքարութիւնը (цеховой строй)։ Համքարների ձեռքին էր կենտրոնացած քաղաքների ամբողջ աշխատանքը. համքարութիւնից զուրս ոչ մի արհեստաւոր իրաւունք չունէր զբաղւելու իր արհեստով։ Եւ որովհետև իւրաքանչիւր արհեստաւոր ժառանգաբար էր ստանում արհեստով զբաղւելու իրաւունքը, ուստի և համքարները հանդիսանում էին մի-մի խիստ կղզիացած և փոքր փոքր արհեստաւորը մուտք չունէր... Վարկօրացիներ, ուր ազատ արհեստաւորը մուտք չունէր... Վարկօրացիներ, ուր ազատ արհեստաւորը մուտք չունէր... մատչելի էր միայն նրանց, պետի կոչում ստանալը դիւրին չէր. մատչելի էր միայն նրանց, որոնք ունևոր էին կամ թէ ազդեցիկ հովանաւորներ ունէին։ Համքարները վայելում էին կառավարութիւնից ստացած մի շարք արտօնութիւններ, որոնք խիստ նեղում էին արհեստաւորներին ու ազատ աշխատող վարպետներին։ Միայն Պարիզում կային 800,000 արհեստաւորներ, որոնք համքարութիւնից զուրս էին և գաղտնի աշխատում էին մայրաքաղաքի արւարձաններում՝ St. Marseau և St Antoine։ Նրանք յետագայում, յեղափոխութեան օրե-

*) Токвиль — «Ст. порядок» էր. 144.
**) Այսինքն՝ «ինձանից յետոյ՝ թէկուզ ջրհեղեղ»։ Այս խօսքերը վերագրում են Լիւդովիկոս XV-ին։

բերում, կուռղների առաջին շարքերումն էին, որովհետև նրանց կեանքի ու մահուան հարցն էր լուծուում...

Սակայն երրորդ դասակարգը բաղկացած էր միայն «հասարակ ուսման կենտրոններից», զիւղացիներից, մանր արհեստաւորներից, բանւորներից. նրա վերին խաւը կազմում էր այն մասը, որ յետագայում հանդէս եկաւ իբրև մի շոկ դասակարգ իր առանձին դասակարգային շահերով ու գիտակցութեամբ և ապա բռնեց առաջնակարգ տեղ հասարակութեան մէջ. դա՛ բուրժուազիան էր:

Մինչդեռ ազնւականները՝ տրւած զեղիւ կեանքին, շայտում էին իրանց ահագին կարողութիւնը, բուրժուաները՝ վաճառականները, արգիւնարեւոյնները, բանկիրները հարստանում էին, իրանց ձեռքը ձգելով առևտուրն ու արգիւնարեւոյնութիւնը, որ հետզհետէ արագ քայլերով զարգանում էր: 1787 թ. արդէն ապրանքների ներմուծումը հասել էր մի խոշոր գումարի՝ 310 միլիոն լիվրի, իսկ արտահանութիւնը՝ 524 միլիոն լիվրի:

«Չը կար համարեա թէ մի գաւառ, որ չունենար արգիւնարեւոյնութեան այս կամ այն ձիւղը» — ասում է Ժօրէսը *): Լանգեդօկում կենտրոնացած էին մահոնդի մանուֆակտուրայի գործարանները. Նօրմանդիայում արգիւնարեւոյնութիւն էին բրդէ գործւածքներ, Լիօնը յայտնի էր իր մետաքսի ֆաբրիկներով. Էլզաս-Լօթարինգիան՝ մետաղի գործարաններով, Արտուան ու Անգենը՝ քարածխի հանքերով՝ և այլն, և այլն.

Կապիտալն արդէն մեծ դեր էր կատարում հասարակական կեանքի մէջ. նա մի կողմից արագ ոչնչացնում էր ֆէօդալական կարգերը, խորտակում երկրի տնտեսական զարգացումը կաշկանդող կապանքներն ու դասային տարբերութիւնները, իսկ միւս կողմից՝ հող պատրաստում բոլորովին նոր սօցիալ-քաղաքական կեանքի համար, ստեղծում նոր սօցիալական տարրեր, որոնք, սակայն, շարունակում էին մնալ քաղաքականապէս իրաւազուրկ:

Յեղափոխութեան նախօրեակին Փրանսիայի հասարակական կեանքը առհասարակ լի էր մեծ հակասութիւններով. կեանքի իրական ներքին բովանդակութիւնը չէր համապատասխանում արտաքին ձևերին. հէնց դրա մէջն է կայանում բոլոր հասարակական

*) Жань-Жорсье—Ист. фр. революции, вып. I. Стр. 73.

յեղաշրջումների գլխաւոր պատճառը, դրանումն էր և ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան պատճառը:

Փրանսիայի ազնւականութիւնը, որ կորցրել էր իր քաղաքական նշանակութիւնը, որ չէր հանդիսանում այլ ևս իբրև մի հասարակական ուժ, որ ազատ էր ամենածանր պարտականութիւններից թէ դէպի կառավարութիւնը և թէ դէպի ժողովուրդը, — շարունակում էր վայելել տնտեսական մեծ արտօնութիւններ ու քաղաքական իրաւունքներ. ընդհակառակը, չնայած որ երրորդ դասակարգը՝ կապիտալիստ թէ արհեստաւոր, զիւղացի թէ բանւոր, իր ուսերի վրայ էր տանում պետական գոյութեան բոլոր ծանրութիւնները, զուրկ էր քաղաքական ամենատարբարական իրաւունքներից...

Բայց բաւական չէր, որ բուրժուազիան իրաւազուրկ էր, նա պատւազուրկ էր: Ազնւականը, որ ամեն քայլափոխում դիմում էր բուրժուայի աջակցութեան, օգտուում նրա մատուցած ծառայութիւններով, այնուամենայնիւ երբէք առիթը բաց չէր թողնում սրտայայտելու նրան իր արհամարանքը: Արիստօկրատների աչքում բուրժուան ամենաստոր կարգի մարդ էր, զբաղւած առօրեայ մանր հաշիւներով: Ազնւականը քաշւում էր բուրժուայից, խուսափում, օրինակ, ամուսնական կապեր անգամ հաստատելու նրա հետ: Նրա վերաբերմունքը դէպի բուրժուան մասամբ նմանում էր այն զգացմունքին, որ տածում էր տիկ. դիւ-Շատլէն դէպի իր ծառաները. այդ տիկիւնը չէր քաշւում իր ծառաների ներկայութեամբ շորերը հանելու, համարելով, որ դեռ սպասուցւած չէ, թէ ծառաները ևս մարդիկ են...

Բուրժուազիան էլ իր կողմից արտայայտում էր բացարձակ ատելութիւն դէպի ազնւականութիւնը: Նա անդադար յարձակւում էր բարձր դասակարգերի արտօնութիւնների վրայ, մեղադրում էր նրանց պետական կառավարութեան մէջ տիրող անկարգութիւնների համար, բողոքում էր նրանց դէմ, որ այնքան թեթեւափառ ու յանցաւոր կերպով վատնում էին արքունի գանձարանի միջոցները: Բուրժուազիան պահանջում էր վերացնել իսպառ համաբարութիւնը ու ներքին մաքսերը, որ խոշոր արգելք էին հանդիսանում առևտուրի ու արգիւնարեւոյնութեան զարգացման համար. անդադար մատնանիշ էր անում հողորդակցութեան ձանապարհների վատթար դրութեան վրայ, բողոքում արգարադատութեան

ողեւորում ու վառում նրա այրեած սիրտը ապագայ լաւագոյն յոյսերով: Ժողովուրդը տենդային հետաքրքրութեամբ էր վերաբերում դէպի ամեն մի նոր խօսք, դէպի իւրաքանչիւր նոր գիրք: Նա արագ իւրացնում էր քաղաքական-սօցիալական բարդ գաղափարները: Ժողովրդի սիրտը լցւում էր անհուն բերկրութեամբ, տեսնելով, թէ ինչպէս արձագանք են գտել գրականութեան մէջ նրա դարաւոր վշտերը, զրկանքները, տանջանքները... Եւ նա պաշտում ու երկրպագում էր այդ գրողներին. սրանք մի մի մարգարէներ էին, որոնք աւետում էին ժողովուրդը երջանիկ կեանք ու բախտաւոր ապագայ...

Այդ ժամանակի բոլոր գրական գործիչների մէջ ամենամեծ հեշակը վայելում էին Վօլտէրը (1694—1778), Մօնտէսկիօն (1689—1755) և Ժան Ժակ Ռուսօն (1712—1718):

Վօլտէրը յայտնի էր իր երկիծարանական տաղանդով: Նա իր սուր գրչով անընդհատ հարեւածում էր հին աւատական կարգերն ու սովորութիւնները, ծաղրում էր ազնւականների մեծամտութիւնը, նրանց թեթեւամիտ ու անբարոյական բարքերը, մտրակում հոգևորականութեան զեղխութիւնները, սանձարձակ բարքերը: Նրա գրական գործունէութեան գլխաւոր նպատակն էր՝ կործանել հին հեղինակութիւնները, հին «աստուածները», միևնոյն է թէ կեանքի որ ասպարէզներումն էին նրանք իշխում՝ քաղաքացիական թէ կրօնական—եկեղեցական: Նրա թունոտ սարկազմին անխտիր ենթակայ էին պետութիւնն ու եկեղեցին, թագաւորն ու մեծ իշխանները, ազնւականն ու բարձրաստիճան հոգևորականը:

Մօնտէսկիօն ներկայացնում է Վօլտէրի հակառակ տիպը. սա բնաւորութեամբ աւելի լուրջ էր, աւելի ծանր: Մինչդեռ Վօլտէրը բանաստեղծին յատուկ տաքարիւն բնաւորութեամբ յարձակւում էր հասարակութեան վրայ, մտրակելով ամենքին, հարեւածելով ու ծաղրելով ամեն ինչ, ոտնատակ տալով կաթոլիկ եկեղեցու հեղինակութիւնը, արիստօկրատիայի փրօն իշխանութիւնը, չինայելով նոյն իսկ թագաւորի անձնաւորութիւնը,— Մօնտէսկիօն ամենայն սանասարտութեամբ, գիտնականին յատուկ ծանրակշռութեամբ մանրազննին քննութեան էր առնում տիրող հասարակական կարգերը, պարզում, թէ որպիսի քաղաքական

կազմ կարող է հանել ժողովրդին իր ընկճեած, հարստահարեած դրութիւնից, ազատել պետութիւնը անկումից:

Մօնտէսկիօի գլխաւոր աշխատանքն է «Օրէնքների ոգին», որ լոյս տեսաւ 1748 թ.: Այս հեղինակութիւնը մինչևձայսօր էլ մի խոշոր տեղ է բռնում քաղաքական ուսմունքների պատմութեան մէջ: Գրքի ամենաէական մասը կազմում է հեղինակի հայեացքը միապետական կազմի մասին և ապա անգլիական սահմանադրութեան բնորոշումը: Հեղինակը հանդիսանում է ջերմ պաշտպան անգլիական սահմանադրութեան և նրա իրականացման մէջ է տեսնում Փրանսիայի փրկութիւնը:

Բոլորովին այլ տիպ է ներկայացնում Ժան Ժակ Ռուսօն: Եթէ Վօլտէրն ու Մօնտէսկիօն հանդիսանում էին քննադատող մտքի ներկայացուցիչներ, Ռուսօն՝ սրտի ու զգացմունքների վարպետ էր: Լինելով ինքը խիստ զգայուն սրտի տէր մարդ, նա գիտէր և շարժել ժողովրդական մասսաների զգացմունքները: Լինելով ինքը բուն ժողովրդի զաւակ (նա ժամագործի որդի էր), հանդիսանում էր իսկական ժողովրդական գրող: Նա գիտէր ժողովրդի ցաւերը իւր անձնական փորձով... Կարիքը, անապահով դրութիւնը *), շատ անգամ էին նրան յուսահատութեան հասցրել... Նրա սիրտը մի հրաբուլբ էր, որից ժայթքում էին կրակոտ խօսքեր, բոցավառ գաղափարներ, և ապա տարածելով ամբոխի մէջ, հրդեհում էին նրա սրտում կուտակեւած զժգոհութեան, բողոքի, վրէժի զգացմունքները...

Ռուսօն ժամանակակից հասարակական կեանքի գլխաւոր չարիքը, տեսնում էր տնտեսական անհաւասարութեան մէջ: «Ամեն մի անհաւասարութեան արմատը, ասու է Ռուսօն, կազմում է սեպակամութիւնը, իսկ քաղաքացիական կազմը՝ օրէնքով սրբագործեւած անհաւասարութիւն է: Նա, ով առաջին անգամ հողի կտորը ցանկով պատեց ու յայտարարեց՝ «սա իմ սեպհականութիւնն է», և եղան այնպիսի յիմարներ, որոնք հաւատացին նրան,—նա էլ հանդիսացաւ քաղաքացիական կազմի իսկական հիմնադիրը: Որքան պատերազմներից ու աւերումներից, որքան արիւնհեղութիւններից ու զժբաղտութիւններից ազատեւած կը լինէր մարդկութիւնը,

*) Յայտնի է, որ Ռուսօն իր ապրուստը հայթայթում էր նոտաներ արտագրելով, երթոշտութեամբ...

ներ մտցնել, ինչպէս օրինակ, ոչնչացնել համբարութիւնը ու ներքին մաքսերը, վերջ դնել առևտրական մօնօպօլիաներին, ենթարկել բարձր դասակարգերին բուրժուազիայի հետ հաւասար հարկատուութեան,—բայց արտօնւած դասակարգերն այնպիսի մեծ ազմուկ բարձրացրին, որ Տիւրզօն էլ ստիպւած եղաւ 1776 թ. հեռանալ պաշտօնից:

Կառավարութիւնը, զրկելով Տիւրզօի նման հմուտ ու ընդունակ վարչական ղեկավարից, ընկաւ խիստ ծանր վիճակի մէջ: Թէև նա չը հրաժարեց նոր բարենորոգչական փորձերից նաև Տիւրզօի հետնորդների ժամանակ (Նէկիէր, Կալօնն, Բրիենն), սակայն ամեն անգամ էլ անյաջողութեան էին յանդուժում ու միայն գրգռում հասարակութեան բոլոր խաւերը. կառավարութիւնը մշտական տատանումների ու վարանումների մէջ չէր կարողանում ընտրել մի հաստատուն ճանապարհ, ուստի և մի ծայրայեղութիւնից ընկնում էր միւսը... Մի օր նա, բարենորոգչական տենդով բռնւած, սպառնում էր բարձր դասակարգերին զրկելու իրենց բոլոր արտօնութիւններից ու հաստատելու հաւասար ու ազատ հասարակական—քաղաքական կարգեր, միւս օր նա, մոռացութեան տալով բարենորոգումների անհրաժեշտութիւնը, զիջում էր բարձր դասակարգերի պահանջներին և սկսում էր խօսել ժողովրդի հետ Լիւդովիկոս XIV-ի խիստ ու հրամայական լեզուով...

Բայց փողի ահագին կարիքը, որ օրըստօրէ աւելի ու աւելի էր նեղում Լիւդովիկոս XV-ին, ստիպեց նրա կառավարութեան աւելի կտրուկ ու վճռական քայիւր անելու դժւարին կացութիւնից դուրս գալու համար:

Դիւղացիութիւնը արդէն մինչև վերջին ծայրը ծանրարեւոնւած էր հարկերով ու տուրքերով. բացի այդ վերջին ժամանակները իրար յաջորդող անբերրի տարիները վերջնականապէս քայքայել էին նրա տնտեսական ոյժերը: Կապիտալիստները հրաժարում էին կառավարութեան փոխարինարար փող տալուց, որովհետև ոչ մի վստահութիւն չունէին, որ իրանց տւած պարտքը յետ կը ստանան: Ազնւականութիւնն ու հոգևորականութիւնն էլ արամազիւր չէին զոհարելութիւններ անելու յօգուտ կառավարութեան և մերժելով մերժում էին իրենց վրայ վերցնել պետական հարկերի մի մասը...

Կառավարութիւնը կրիտիքական դրութեան մէջ էր. մնում էր վրկուութեան միայն մի միջոց՝ հրաւիրել ժողովրդի բոլոր դասակարգերի ներկայացուցիչներին, որոնք 1614 թ. սկսած չէին կանչւած:

Այսպէս էլ վարեց Լիւդովիկոս XV-ի կառավարութիւնը, զիջելով կեանքի հրամայողական պահանջին:

1788 թ. օգոստոսի 1-ին յայտարարեց, որ ժողովրդի բոլոր դասակարգերի ներկայացուցիչները պիտի ժողովեն Վերսալ 1789 թ. մայիսի մէկին...

Այսպէս սկսեց Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը:

II.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՐ.

Ժողովրդական ներկայացուցիչների ընտրութիւնների յայտարարութեան հետ միասին կառավարութիւնը թոյլատրել էր ժողովրդին յայտնելու նաև իր կարիքներն ու պահանջները: Ժողովրդի այդ հրահանգները կամ ինչպէս Ֆրանսիայում էին անւանում՝ «cahiers de doléances» *) պարզ գաղափար են տալիս, թէ ինչ պայմաններում էին ապրում 18-դ դարի վերջում ֆրանսիական ժողովրդի բոլոր խաւերը: Մենք արդէն ընդհանուր առմամբ ծանօթացանք այդ պայմանների հետ, ուստի այստեղ բււակաւ է նկատել, որ միայն երրորդ դասակարգն էր, որ պահանջում էր արմատական բարեփոխութիւններ մտցնել տիրող քաղաքական-սօցիալական կազմի մէջ: Օրէնքները պիտի հրատարակեն, աււած էր այդ հրահանգների մէջ, ժողովրդի ներկայացուցիչները և ոչ թէ միապետական կառավարութիւնը. հարկերի բաշխումը պիտի լինի հասար. իւրաքանչիւր դասակարգ պիտի վճարի իր կարողութեան համեմատ. անհրաժեշտ է մտցնել երդւեալ դատաւորների ատեան. սալ խօսքի, մամուլի և ժողովների ազատութիւն. ոչնչացնել համալ իսօսքի, մամուլի և ժողովների ազատութիւն. ոչնչացնել համալ քարութիւնը, ներքին մաքսերը, «տասանորդ»-ը և առհասարակ ազնւականների ու հոգևորականների բոլոր արտօնութիւնները: 1789 թ. մայիսի 5-ին մեծ շքով ու հանդիսաւորութեամբ

*) «Կայէ դը դօլէանս» նշանակում է գանգատների տետրակներ:

Մակայն պատգամաւորները, սոււաւտեան գալով նիստի, տեսան ժողովի գահլիճի դռները փակ և բոլոր մուտքերը զինւորներով բռնւած...

Պատգամաւորները, գրգռւած կառավարութեան գործ դրած բռնութիւնից, որոշեցին անմիջապէս հաւաքել մի ուրիշ տեղ: Ամբոխի անազին բազմութեան ուղեկցութեամբ բոլոր 600 պատգամաւորները գնացին քաղաքային տներից մէկը, ուր կար ընդարձակ գահլիճ, յատկացրած գնդակ խաղալուն (Jeu de Paume): Այստեղ յուզւած պատգամաւորները խիստ բողբոջեցին կառավարութեան բռնած դիրքի դէմ և ապա ընդհանուր ոգևորութեան մէջ հանդիսաւոր կերպով երգում տւին չը զիջել կառավարութեան պահանջներին: «Երբու՞մ ենք, ասում էին ժողովրդի ներկայացուցիչները միաբերան (մէկի բացառութեամբ), չըցրել ու հաւաքել ամեն օր ու ամեն տեղ, ուր հնարաւոր կը լինի, մինչև որ Ֆրանսիայի սահմանադրութիւնը վերջնականապէս կը մշակւի ու հաստատուն հիմունքների վրայ դրւած կը լինի»:

«Երբու՞մ ենք»,—գոչեց փողոցում խռնւած ամբոխը, և հազարաւոր ձայներ երկինք բարձրացան, աղաղակելով «Կեցցէ Ազգային ժողովը»...

Յունիսի 20-ի այս յաւերժայիշատակ նիստը արդէն յեղափոխութեան սկիզբն էր. պարզ էր, որ բուրժուազիան պատրաստ էր իր կեանքի գնով պաշտպանելու ժողովրդի ազատագրութեան գործը: Այս նիստը կենդանի ապացոյց էր, որ այլևս ոչ մի կերպով հաշտութիւն չէ կարող կայանալ հին ու նոր կարգերի միջև:

«Արիւնոտ կռիւ կամ մահ, այսպէս անողոք կերպով էր դբրւած հարցը»,—ասում է Ֆրանսիացի կին-գրող ժօրժ Զանդր:

Երրորդ դասակարգի ներկայացուցիչները ըստինքեան անկարող էին դիմադրել կառավարութեան, եթէ որ նրանց նեցուկ չը հանդիսանար ամբողջ ժողովուրդը, մանաւանդ զիւղացիներն ու Պարիզի բանւորները:—Բարձր դասա կարգերը շատ շուտով ըմբռնեցին այդ հանգամանքի իրական նշանակութիւնը, ուստի և հետզհետէ տեղի տւին:

Ազգային ժողովի յաջորդ նիստին միացան երրորդ դասակարգին 149 հոգևորականներ:

Թէև սա արդէն երրորդ պարտութիւնն էր, որ կրում էր կառավարութիւնը, այնուամենայնիւ Լիւզովիկոս XVI-ը, են-

թարկելով մի խումբ պալատականների խորհուրդներին, որոշեց անձամբ ներկայանալ պատգամաւորներին ու ստիպել անխախտ պահպանել դասակարգերի բաժանումը:

Այդ նիստը կայացաւ յունիսի 23-ին: Ներկայ էին բոլոր դասակարգերը. ժողովը կրում էր շատ հանդիսաւոր բնաւորութիւն: Երբ Լիւզովիկոս XVI-ը ներս մտաւ, նրան ընդունեցին մեռելային լութեամբ, իսկ նրա ձառք, որ նա արտասանեց իր փափուկ ու թոյլ բնաւորութեան անհամապատասխան հրամայողական տօնով, առաւել ևս գրգռեց և մեծ յուզմունք առաջ բերեց: Թագաւորը սկզբում յայտնեց իր անբաւականութիւնը, որ պատգամաւորները երկու ամսւայ ընթացքում չը կարողացան համաձայնութեան գալ խորհրդակցութեան: ձևի վերաբերմամբ, ապա կանգ առաւ մի շարք բարենորոգումների վրայ, որոնք անհրաժեշտ էին իրագործել, ու վերջացրեց իր խօսքը, պատւիրելով, որ իւրաքանչիւր դասակարգ առանձին ժողովի:

«Ես հրամայում եմ ձեզ, յարգելի պարոններ, անմիջապէս ցրւել, իսկ վաղը առաւօտեան հաւաքել առանձին-առանձին ու ձեռնամուխ լինել ձեր պարապմունքներին»:

Երբ Լիւզովիկոս XVI-ը հեռացաւ, նրան հետևեցին բոլոր մինիստրները, եպիսկոպոսները, միքանի ծխական քահանաներ և ազնւականների մեծ մասը. մնացեալ պատգամաւորները տեղից չը շարժեցին. մի քանի բոպէ ամենքը յուզւած լուռ նստել էին, երբ հռչակաւոր Միրաբօն, ընդհատելով ծանր լութիւնը, իր բոտընդոստ ձայնով դարձաւ պատգամաւորներին.

«Պարոնայք, խոստովանում եմ, որ այն ամենը, ինչ որ մենք այստեղ լսեցինք, կարող էր փրկել մեր հայրենիքը, եթէ որ բուհակալութեան պարգևները միշտ այնքան վտանգաւոր չը լինէին: Սա ի՞նչ բռնութիւն է և ո՞վ է նա, որ ձեզ հրամաններ է տալիս: Նա՛ ձեր լիազօրն է: Ո՞վ է նա, որ օրէնքներ է սահմանում ձեզ համար:—Ձեր լիազօրն է. դա նա է, որ ինքը պիտի ստանայ օրէնքներ ձեզանից: Այո՛ պարոնայք, մեզանից, քանի որ մենք ենք կրում ժողովրդական ներկայացուցիչների բարձր, նւիրական ու անձեռն-մխելի կոչումը. մեզանից և միմիայն մեզանից է սղասում 25 միլիօն ժողովուրդը իր երջանկութիւնը: Ես պահանջում եմ, որ դուք, լիօն ժողովուրդը իր երջանկութիւնը ու ձեր օրէնսդրական իշգիտակցելով Ձեր արժանաւորութիւնը ու ձեր օրէնսդրական իշխանութեան իրաւունքները, սրբութեամբ պահպանէք ձեր տւած

երգումը. նա արգելում է ձեզ ցրել, նախ քան դուք հաստատուն հիմքերի վրայ չէք դնի սահմանադրութիւնը»:

Այդ միջոցին ներս է մտնում ցերեմոնի մէջտէրը (զլխաւոր կարգադրելը արքունիքում) և յիշեցնում է ժողովին թագաւորի հրամանը:

«Գնացէք և ասացէք ձեր պարոնին,—բացականչում է Միւրաբօն,—որ մենք հաւաքւած ենք այստեղ ժողովրդի կաթով և մեզ այստեղից կարող են հեռացնել միայն սւիճները»:

«Դուք, պարոնայք, այսօր նոյնն էք, ինչ որ էիք երէկ,—աւելացրեց պատգամաւոր Միէյսը, դիմենք մեր գործին»:

Եւ ժողովը լի վճռողականութեամբ վերսկսեց իր աշխատանքը: Իսկ երբ ցերեմոնի մէջտէրը, պալատը վերադառնալով, յայտնեց ազգային ժողովի որոշման մասին, թագաւորը իր սովորական անհոգութեամբ պատասխանեց. «Եթէ չեն ուզում ցրել, թող մնան»...

Ազգային ժողովի յաջորդ նիստերի ժամանակ կամաց կամաց գալիս էին բարձր դասակարգերի ներկայացուցիչները. վերջապէս Լիւզովիկոս XVI-ը, ընկճւած կրած պարտութիւնից, ինքը հրամայեց մնացած փոքրաթիւ հոգևորականներին ու ազնւականներին միասնալ ազգային ժողովին:

Ազգային ժողովի առաջին ընդհանուր նիստը կայացաւ յունիսի 27-ին:

III.

ՊԱՐԻՉԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ, ԲԱՍՏԻԼԻԱՅԻ ԳՐԱԽՈՒՄԸ ԵՒ ՕԳՈՍՏՈՍԻ 4-Ի ԳԻՇԵՐԸ.

Ժողովրդի տարած յաղթութիւնից յետոյ կարելի էր սպասել, որ Լիւզովիկոս XVI-ը և պալատական շրջանները, համոզւած լինելով, որ անհնարին է պատմութեան անիւր հետ վարձնել, կը հաշտուին իրականութեան հետ և կը խաղաղւին. բայց իզուր: Արքունիքը սկսեց նոր ինտրիգներ նիւթել ու մեծ պատրաստութիւններ տեսնել պետական նոր հարւածի (coup d'état) համար: Պալատականները ներշնչեցին Լիւզովիկոս XVI-ին այն միտքը, որ պէտք է կամ տեղափոխել ազգային ժողովը գաւառ, կամ թէ

բոլորովին ցրել: Բայց մինչ այդ անհրաժեշտ էին համարում կենտրոնացնել զօրքը Վերսալում, որպէսզի զսպած պահեն թէ պատգամաւորներին և թէ Պարիզի ու Վերսալի ազգաբնակչութիւնը:

Եւ արդարեւ, ամենակարճ ժամանակամիջոցում Վերսալը ընդունեց պատերազմական բանակի կերպարանք. զօրքերը, այն էլ օտար վարձկան զօրքերը, անընդհատ գալիս էին և լցում Վերսալում: Ազգային ժողովի նիստերի դահլիճը շրջապատւած էր զօրքով: Պարզ էր, որ կառավարութեան դիտաւորութիւնները բարի բան չէին գուշակում: Ժողովուրդը, որ ամբողջովին նւերւած էր ազգային ժողովին և չէր դադարում ամեն կերպ իր բուն համակրանքը արտայայտելուց պատգամաւորներին, հետզհետէ յուզւում, անհանգստանում էր, տեսնելով կառավարութեան բոլոր շարագուշակ պատրաստութիւնները:

«Այն վտանգը, ասում է Միւնիէն, որ սպառնում էր ժողովրդական ներկայացուցիչներին, որ սպառնում էր Պարիզի բնակչութեանը, և ապա հացի մեծ պակասութիւնը,—այդ ամենը տանում էր դէպի պատամբութիւն. ամենքը ոգևորութեամբ անցան նուազ քան պատամբութեան կողմը. կապիտալիստները՝ ստիպւած սնանկութեան վախից, կրթւած մարդիկ և առհասարակ ամբողջ երրորդ թեան դասակարգը՝ դրդւած հայրենասիրութեան զգացմունքից^{*)}, իսկ գասակարգը՝ դրդւած հարստահարւած ժողովուրդը նրա համար, որ ծարածնւած ու հարստահարւած ժողովուրդը նրա համար, որ ծարածնւած էր փոփոխութիւնների, որ մեղադրում էր իր տանջանքների մէջ արքունիքը ու արտօնւած դասակարգերը»:

Յրանսիայի մայրաքաղաքը այդ օրերում հիմնովին կերպարանափոխւել էր: Ամբողջ ամբողջ օրեր խմբւած փողոցներում ու հրապարակներում քննադատում իր շուրջը կատարուող երևոյթուները, խօսում էր հայրենիքին սպառնացող վտանգի մասին, յորհրդում էր տեղի չը տալ կառավարութեան բռնութիւններին ու դրոշմում էր անդի չը տալ կառավարութեան բռնութիւնները: Գլխաւոր ժողովատեղին պաշտպանել ժողովրդի իրաւունքները: Գլխաւոր ժողովատեղին պաշտպանել էր. այստեղ էին կուտակւած սրճարանները, հիւրա-Պալէ Ռօյալն էր. այստեղ էին կուտակւած տները. այստեղի ընդունոցները, խանութները, թղթախաղի տները. յայտնեց ընդարձակ այգում անընդհատ տեղի էին ունենում բազմա-

^{*)} Աւելի ճիշտ կը լինէր ասել իր քաղաքական ոչնչութեան դառն զգացմունքից ու իր տնտեսական ոյժի գիտակցութիւնից:

մարդ միտինգներ. հոետօրներ Վաստուեն ճառերը բորբորում, ելէքարականացնում էին ամբօխը...

Պարիզում, ասում է Գէյսէրը, կար ժօռ 100,000 մարդ, որ գո՛ւրկ էր գիշերւայ ապարտարանից. նա հաց չունէր ուտելու, տուն չունէր ապրելու, նրա վերջին ապաստարանը՝ բանտերն էին կամ տաժանակիր աշխատանքները: Սրանք էին և Պալէ Ռօյալի մշտական յաճախորդները:

Ապստամբութեան ազգանշանը տւեց ինքը կառավարութիւնը յուլիսի 11-ին, հրաժարեցնելով Ֆինանսների մինիստր Նէկկէրին, որին հասարակութիւնը մեծ սիրով էր վերաբերում, շնորհիւ էր միջի այլոց և այն հանգամանքին, որ առաջին անգամի գիտութիւն հասարակութեան նա հրատարակեց պետական բիւջէն:

Յունիսի 12-ին Նէկկէրի հրաժարեցման ու արքայի լուրը հասաւ Պարիզ. ամբողջ քաղաքը մի բանի բոպէի մէջ խոնկեց, յուզեց, իրարանցման մէջ ընկաւ: Պալէ Ռօյալում ժողովւած էր 10,000 մարդ. ամենքն էլ յուզւած էին և այլայլւած: Յանկարծ ամբիօն է բարձրանում ամբօխի հոետօրներից մէկը՝ երիտասարդ արիասիրտ փաստաբան Կամիլ Դէմոլէնը. սրա կրակոտ ճառը խանդավառում է ամբօխին:

Քաղաքացիներ. պէտք չէ կորցնել մի բոպէ անգամ: Նէկկէրի հրաժարեցումը՝ ազգանշան է մի նոր բարթուղիմէոսեան գիշերի հայրենասէրների համար. այսօր երեկոյեան արդէն շվէյցարացի ու գերմանացի զօրքերը յարձակում պիտի գործեն մեզ վրայ. մեզ մնում է միայն մի միջոց՝ դիմել զէնքի»:

«Ձէնք, զէնք» — կանչում է միաձայն յուզւած ամբօխը...

Ապա հոետօրը առաջարկում է ընտրել կօկարդներ հակառակորդներից տարբերելու համար: «Կամենում էք կանաչ կօկարդներ, որ յուսոյ նշան է, թէ կարմիրը, որ նշան է արիւնով գնած ազատութեան»: «Կանաչը, կանաչը» — ազդակում է բազմութիւնը: Դէմոլէնը իսկոյն կտրում է մօտակայ ծառից մի փոքրիկ ճիւղ և կպցնում գլխարկին. ամբօխը հետևում է նրա օրինակին: Այստեղից ժողովուրդը հանդիսաւոր գնացքով անցնում է մայրաքաղաքի փողոցները: Սակայն շուտով զօրքը վրայ է հասնում, տեղի է ունենում ընդհարում, որ առանց արիւն թափելու չէ անցնում:

Ժողովրդի գայրոյթին ու կատաղութեան չափ չկար...

Կոչը «զէպի զէնք» տարածում է ամբողջ քաղաքում ու նրա արւարձաններում:

Ապստամբութիւնը սկսւած էր:

Յուլիսի 13-ին նա ստացաւ որոշ կերպարանք: Ամեն տեղ կազմակերպւեցին կամաւորների խմբեր. ով ինչով կարողանում էր, զինւում էր. ամեն տեղ կուում կօփում էին սրեր, նիզակներ, թալանում մասնաւոր ու պետական զէնքի պահեստներ:

Յաջորդ օրը, յուլիսի 14-ին, լուր տարածեց, որ կառավարչական զօրքերը յարձակելու են մայրաքաղաքի վրայ, որ Բաստիլիայի թնդանօթները ուղղւած են քաղաքի վրայ: Այս լուրը կատաղեցրեց ամբօխին. յանկարծ լսեց՝ «զէպի Բաստիլիա, զէպի Բաստիլիա»... Ոյս կոչը օրհասական էր. մի ակնթարթում ժողովուրդը համակեց մի անդրդուելի զգացմունքով աւերել, կործանել այն ատելի ամբողջը, որ միշտ պաշտպան էր հանդիսացել բռնապետներին:

Բաստիլիան մի մեծ ամբոց էր, որ իշխում էր մայրաքաղաքի վրայ. այնտեղից կարելի էր ուժրակօծել քաղաքի մի մասը: Միևնոյն ժամանակ նա բանտի տեղ էր ծառայում քաղաքական «յանցաւորների» համար: Այստեղ կեանքը այնքան դժժան էր, որ սովորաբար մարդիկ փոքր էր շատէ երկար բանտարկութիւնից յետոյ ցնորւում էին: 45 տարւայ ընթացքում այդ բանտում մեռել էին 30,000 բանտարկեալներ...

Ջարմանալի չէ, որ Բաստիլիան այնքան ատելի էր դարձել Պարիզի ազգաբնակչութեան համար. և երբ նա առաջին անգամ սթափեց ու զգաց իր ոյժը, յարձակեց Բաստիլիայի վրայ: —

Ամբոցի զօրքը սկզբում դիմադրում էր. նրա անվրէպ գընդակները արագօրէն նօսրացնում էին պաշարողների շարքերը, մանաւանդ որ սրանք չէին կարողանում փաստել ամբոցի պարիսպների յետևում պատասպարւածներին. բայց ճէնց այս հանգամանքը առաւել ևս կատաղեցնում ու զրգուում էր ամբօխի վրէժխնդրութիւնը:

Յարձակողները շարքերը հեռցհետէ լստանում էին. քաղաքից անընդհատ գալիս էին նոր զինւած խմբեր. ժողովրդի հեռմիացել էր և ազգային գվարդիան: Կոիւր քանի գնում աւելի տաքանում ու սաստկանում էր:

Պարիզի քաղաքագլուխ Ֆրէստէլը գաղտնի իմացէր տւել ամ-

բոցի հրամանատարին (կօմէնդանտին), որ շուտով օգնութիւն կը հասցնի: «Ես հանգստացնում եմ պարիզեցիներին խոստումներով, դրում էր նա կօմէնդանտին, դիմադրեցէք, մինչև երեկոյ կըստա- նաք օգնութիւն»:

Սակայն երեկոյեան մօտ էր արդէն, իսկ օգնութիւն չը կար...

Կօմէնդանտը մեծ ճիգ էր թափում ոգևորելու ամբողջ զին- ւորներին շարունակել դիմադրութիւնը, բայց իզուր. զինւորները որոշեցին անձնատուր լինել ժողովրդին: Ամբոխը ցնծութեան ազդակներով ներս խուժեց ամբողջ: Նա ամենից առաջ մահւան ենթարկեց կօմէնդանտին ու մի քանի շարագործ զինւորների, որոնք դեռ շարունակում էին կրակել ժողովրդի վրայ:

Այսպէս, 1789 թ. յուլիսի 14-ին Բաստիլիան կործանւեց, իսկ մի քանի օրից յետոյ նա հաւասարւեց հողի հետ...

Բաստիլիան մարմնացնում էր իր մէջ հին բռնակալական դաժան կարգերը: Նրա աւերումը բռնակալութեան դէմ յայտա- բարւած կռւի առաջին զօրեղ հարւածն էր: Այդ օրը խփեց հին միապետական—աւատական կարգերի վերջին ժամը: Ահա թէ ինչու Ֆրանսիական ժողովուրդը մինչև այսօր էլ տօնում է յուլիսի 14-ը իբրև ազգային ազատագրութեան օր:

Երբ յուլիսի 14-ին երեկոյեան հերցօգ Լիանկուրը հաղոր- դեց Լիւզովիկոս XVI-ին Բաստիլիայի պաշարման մասին, նա զարմացած բացականչեց.

«Բայց դա արդէն աստամբուում է»:

«Ո՛հ, տէր, պատասխանեց հերցօգը համարձակութեամբ, դա աստամ- բուումն չէ, այլ յեղափոխութիւն է»:

Ամբողջ առնելուց յետոյ, ժողովուրդը մեծ յաղթանակով վերադարձաւ Պարիզ և ուղղակի դիմեց դէպի քաղաքային խորհրդը (բատուշան): Այստեղ նա ամենից առաջ դատապար- տեց Ֆրէստէլին: Քաղաքացիներից մէկը առաջ գալով կարգաց նրա վերոյիշեալ գրութիւնը, որ գտել էին կօմէնդանտի շորերի մէջ, ու դիմելով Ֆրէստէլին ասաց. «Կուք, ու. Ֆրէստէլ, դաւաճան էք. հայրենիքը ձեզանից հրաժարում է»: Հէնց որ նա հրապարակ դուրս եկաւ, գնդակահար ընկաւ գետին:

Չնայած այս ամենին, պալատական շրջաններում պատրաստ- ւում էին իրագործելու իրանց դաւերը ազգային ժողովի դէմ: Ժողովը, տեղեկանալով արքունիքի բոլոր չարամիտ մտա-

դրութիւնների մասին, ձեռք առաւ եռանդուն միջոցներ գալիք չարիքների առաջն առնելու համար:

Ամենից առաջ ժողովը որոշեց պահանջել կառավարութիւնից հեռացնել զօրքը. ապա երկիւղ քաշելով, չը լինի թէ կառավար- չական զօրքը գրաւի ժողովի նիստերի դահլիճը, որոշեց շարու- նակել նիստերը անընդհատ գիշեր ու ցերեկ. պատգամաւորնե- րի մի մասը պիտի զբաղէր ցերեկը, իսկ միւս մասը՝ գիշերը: Հէնց որ ժողովը լուր առաւ Պարիզի ապստամբութեան մանրա- մասնութիւնների ու Բաստիլիայի գրաւման մասին, անմիջապէս որոշեց յատուկ պատգամաւորութիւն ուղարկել թագաւորի մօտ ու պահանջել հեռացնել բոլոր զօրքերը Պարիզից ու Վերսալից: Պատգամաւորների բերած պատասխանը բաւարարութիւն չը տուեց ժողովին, ուստի և որոշեց միւս օր, յուլիսի 15-ին առա- ւօտեան, նոր պատգամաւորութիւն ուղարկել: Բայց այդ օրը ա- ռաւօտեան ինքը թագաւորը եկաւ ժողով, և այս անգամ առանց շքախմբի, առանց զվարդիայի, և միայն իր երկու եղայրների ուղեկցութեամբ:

Մի րարօն յորդորեց ժողովին ընդունել թագաւորին լուռ- թեամբ: «Ժողովուրդների լուռութիւնը, ասաց նա, խրատական է թագաւորների համար»: Սակայն, երբ Լիւզովիկոս XVI-ը իր ճառի մէջ յայտնեց, որ ինքը հրամայել է դուրս բերել զօրքերին Պարիզից, երբ նա ասաց, որ ինքը ևս ազգի մի անդամն է, և ապա վերջացրեց իր խօսքը, աւելացնելով զողգողչիւն ձայնով «Տեսնումէք, ես ամ- բողջովին վստահանում եմ ձեզ, իմ ժողովրդի ընտրեալներին»,— դահլիճը դղրդաց պատգամաւորների բուն ծափահարութիւննե- րով: Ամբողջ ժողովը օտի կանգնեց և ճանապարհ դրեց նրան մինչև պալատը: Այսպէս ազգային ժողովը հաշտեց թագաւորի հետ: Լիւզ- վիկոս XVI-ը հրամայեց յայտնել ժողովին, որ անմիջապէս աքսո- րից կը վերադարձնէ Նէկկէրին և միւս օրը ինքը կը գնայ Պարիզ խաղաղացնելու ժողովրդին: Ազգային ժողովը անմիջապէս ըն- տրեց 100 հոգուց բաղկացած մի պատգամաւորութիւն, որ նախօ- րօք պիտի գնար Պարիզ ու յայտնէր մինիստրութեան հրաժարեց- ման ու զօրքերի հեռացնելու մասին: Պատգամաւորներից մէկն էր Բային, ազգային ժողովի նախկին նախագահը, որ այժմ նշա- էր Բային, ազգային ժողովի նախկին նախագահը՝ ժողովրդա- նակաւ էր Պարիզի քաղաքապետը, և ապա Լաֆայետը՝ ժողովրդա-

կան միլիցիայի հրամանատարը: Ազգաբնակութիւնը պատգամա-
ւորներին ընդունեց մեծ ոգևորութեամբ:

Յուլիսի 17-ին էլ թագաւորը ներկայացաւ ժողովրդին: Պա-
րիզի ազգաբնակութիւնը սկզբում նրան շատ սառն ընդունեց,
բայց երբ Լիւզովիկոս XV-ը արտասուքը աչքերին յայանեց, որ
ժողովրդի սէրը նրա ամենամեծ բաղձանքն է, ամեն կողմից թըն-
դացին ծափահարութիւններ ու աղաղակներ՝ «կէցցէ թագաւորը»:

Այսպէս հաշտութիւն կայացաւ նաև ժողովրդի ու թագաւորի
միջև:

Սրանից յետոյ հրաժարւած մինիստրները ու վիժւած դա-
ւադրութեան բոլոր մասնակիցները իրանց բազմաթիւ շքամբով
թողին Ֆրանսիան ու անցան Իտալիա: Սա հին ֆէօդալական կար-
գերի պաշտպանների առաջին գաղթականութիւնն էր. սրանից
յետոյ քանի զարգանում էր յեղափոխութիւնը, այնքան բազմա-
նում էր գաղթականների թիւը:

1789 թ. Յուլիսի 14-ը, Բաստիլիայի գրաւման այդ պատմա-
կան նշանաւոր օրը, ունեցաւ խոշոր հետեանքներ:

Պարիզի ապստամբական շարժմանը արձագանք տւին գա-
ւառները: Հէնց որ Բաստիլիայի գրաւման ու Պարիզի դէպքերի լու-
րը տարածւեց Ֆրանսիայում, ժողովուրդը թէ քաղաքներում և
թէ գիւղերում անմիջապէս ոտի կանգնեց: Քաղաքներում ապստամբ
ժողովրդի առաջին գործն եղաւ՝ արտաքսել քաղաքային ու պե-
տական պաշտօնեաններին, ընտրել յեղափոխական կոմիտէներ ու
զինել: Պարիզի օրինակով ամեն տեղ կազմւեցին ժողովրդական
միլիցիաներ, որոնք կարգ պիտի պահպանէին, իսկ կարևոր դէպ-
քում նաև դիմադրէին կառավարութեան:

Գիւղը աւելի էր յուզւած: Հարստահարւած, ճնշւած, արհա-
մարւած գիւղական մասսան ևս զգաց, որ հասել է իր ազատու-
թեան ժամը, և շարժւեց. նրա սրտում դարբերի ընթացքում կու-
տակւած վրէժխնդրութեան զգացմունքները դուրս պոռթկացին...
Ազնւականների ամբողջները, վանքերը ու հոգևորականների տները
աւերում, կործանում ու հրդեհում էին, իսկ ամենաատելի անձ-
նաւորութիւններին անխնայ կոտորում: Հրդեհները տեղեցին
ամբողջ շաքաթներ: Դօֆինէ գաւառում 14 օրւայ ընթանցքում
այրւեց 72 ամբողջ. նոյնն էր միւս գաւառներում:

Գիւղացիք դադարեցին հարկեր վճարելուց և իրենց ազատ

հողատէրեր յայտարարեցին: Ամբողջ Ֆրանսիան աննկարագրելի
սարսափների ասպարէզ էր դարձել: Անհնար էր այս անեղ շարժ-
ման առաջն առնել: Անհրաժեշտ էր շտապել վերացնել դասային
արտօնութիւնները, ոչնչացնել հիմնովին անհաւասարութիւնը,
տապալել հին կարգերը ամբողջութեամբ ու հանել ժողովուրդը
ստրկութեան ճանկերից:

Եւ այդ կատարեց մի գիշերւայ ընթացքում:

Օգոստոսի 4-ի երեկոյեան նիստում արիստօկրատներից մէ-
կը՝ Կոմս դը Նօայլը մի փայլուն ճառի մէջ բացատրեց ազգա-
յին ժողովին, որ անստութիւն կը լինէր՝ սեփններին դիմելը գիւ-
ղացիների ապստամբութիւնը զսպելու համար: Մեր ձեռքի տակ,
ասաց կոմսը, միայն մի միջոց կայ վերջ դնելու անկարգութիւն-
ներին, դա՛ վերացնել բոլոր այն անարդարութիւնները, որոնք պատ-
ճառ են դառել գիւղական ազգաբնակչութեան յուզմունքներին: Այդ
առաջարկեց ոչնչացնել կալւածատէրերի բոլոր արտօնութիւն-
ները, վերացնել ճորտութիւնը, և իր կողմից յայտարարեց, որ նա հրա-
ժարւում է իր կալւածատիրական բոլոր իրաւունքներից: Այս
առաջարկը առաջ բերեց ժողովում մի աննկարագրելի ոգևորու-
թիւն. բարձր դասակարգերի ներկայացուցիչները վեր էին կենում
իրար յետեից և հրաժարւում իրանց բոլոր արտօնութիւններից
ու իրաւունքներից: Տեսարանը չափազանց սրտառուչ էր, և պատ-
գամաւորները խիստ զգացւած էին: Այդ օր մինչև կէս գիշեր
ոչնչացրին բոլոր միջնադարեան ֆէօդալական կարգերը, բոլոր
արտօնութիւնները՝ ազնւականութեան որսի բացառիկ իրաւուն-
քը, տամբորդի հատուցումը, պաշտօնների առևտուրը, քաղաքնե-
րի ու գաւառների քրտօնութիւնները, ներքին մաքսերը, համ-
բարութիւնը, բազմաթիւ հարկերն ու տուրքերը և այլն, և այն:

«Օգոստոսի 4-ի գիշերը, ասում է Մինիէն, տապալեց այն
կարգերը, որտեղ ամեն ինչ պատկանում էր մասնաւոր անձանց և
ստեղծեց նոր կարգեր, որտեղ ամեն ինչ պիտի պատկանէր ամ-
բողջ ազգին: Այդ գիշերը փոխեց Ֆրանսիայի կերպարանքը և
բողջ ազգին: Այդ գիշերը փոխեց Ֆրանսիացիների մէջ հաւասարութիւն: Այդ օրւա-
մացրեց բոլոր ֆրանսիացիների մէջ հաւասարութիւն: Այդ օրւա-
նից սկսած իւրաքանչիւր քաղաքացու առաջ բացւեց ազատ ճա-
նապարհ դէպի հասարակական պաշտօններ, դէպի սեփականատի-
րութիւն, դէպի արդիւնապօրծութիւն: Օգոստոսի 4-ի գիշերը
նոյն չափ մեծ յեղաշրջում առաջ բերեց, որչափ և յուլիսի 14-ը,

որի հետևանքն էր նա: Օգոստոսի 4-ի գիշերը, տապալելով հին կարգերը, հնարաւորութիւն տւեց ժողովրդին ստեղծելու նոր հասարակական ու պետական կազմ»:

Օգոստոսի 4-ի գիշերից յետոյ սկսում է յեղափոխութեան պատմութեան մէջ նոր շրջան: Առաջին քայլը արւած էր՝ տապալւած էին հին կարգերը. մնում էր երկրորդ քայլը անելու՝ հին աւերակները տեղում կառուցանել նոր հոյակապ շէնք: Եւ ազգային ժողովը անցաւ այդ ստեղծագործական աշխատանքին. նա դարձաւ Սահմանադիր ժողով:

IV.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐ ԺՈՂՈՎԸ

1.

Ժողովրդական ապստամբութիւնից առաջ ազգային ժողովը ձեռնամուխ էր եղել ապագայ սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքների մշակման, Եւսկայն ապստամբութիւնը ստիպեց ընդհատել այդ աշխատանքը: Օգոստոսի 4-ի գիշերից յետոյ նա ամբողջովին նւիրւեց այդ գործին, որ և տւեց մինչև 1791 թ. սեպտեմբերի 30-ը:

Ամենից առաջ սահմանադիր ժողովը մշակեց աշխարհահռչակ «մարդկային և քաղաքացիական իրաւունքների ղեկլարացիան» (ժանուցումը), որ պարունակում է իր մէջ 18-դ դարի փիլիսոփայական մտքի բոլոր յառաջադէմ սկզբունքները:

Ամբողջ ղեկլարացիան բաղկացած է 17 յօդաձևերից. ահա դրանցից մի քանիսը:

Յօդ. 1. Մարդիկ ծնւում ու ապրում են ազատ ու հաւասար: Հասարակական խաւերի միջև կարող են լինել խտրութիւններ, երբ նրանք օգտուէտ են հասարակութեան համար:

Յօդ. 2. Իւրաքանչիւր քաղաքական միութեան նպատակն է՝ պահպանել մարդու բնական ու անեղծանելի իրաւունքները. այդ իրաւունքներն են՝ ազատութիւն, սեպհականութիւն, ապահովութիւն և զիմազրութիւն ամեն մի բռնութեան:

Յօդ. 3. Ժողովուրդն է գերագոյն իշխանութեան ազդիւրը. ոչ մի մարմին ոչ մի անհատ չէ կարող ունենալ իշխանութիւն, եթէ սա ուղղակի չէ բղխում ժողովրդից:

Յօդ. 4. Իւրաքանչիւր անհատ ազատ է, երբ նա կարող է անել ամեն բան, ինչ որ չէ վնասում ուրիշին. հետևաբար, ամեն մի անհատ օգտուում է իր բնական իրաւունքներից այն սահմաններում, ինչ սահմաններում կարող է օգտել նոյն իրաւունքներից հասարակութեան իւրաքանչիւր անդամը. այդ սահմանները որոշւում են միայն օրէնքով:

Յօդ. 5. Օրէնքը կարող է արգելել այն ամենը, ինչ որ վնասակար է հասարակութեան համար: Այն ամենը, ինչ արգելւած չէ օրէնքով, թոյլատրելի է և չը պէտք է հանդիպի արգելքների: Ոչ ոքի չը պէտք է ստիպել անել այն, ինչ օրէնքով նախատեսւած չէ:

Յօդ. 6. Օրէնքը՝ ընդհանուրի կամքի արտայայտութիւնն է. բոլոր քաղաքացիները իրաւասու են անձամբ կամ իրանց ներկայացուցիչների միջոցով մասնակցելու օրէնսդրութեան: Օրէնքը պիտի լինի ամենքի համար միատեսակ. միևնոյն է, նա պատժողական է, թէ պաշտպանողական: Բոլոր քաղաքացիները, լինելով հաւասար օրէնքի առաջ, հաւասապէս կարող են ստանձնել ամեն տեսակ հասարակական պաշտօններ, տեղեր, իրանց ընդունակութիւններին համապատասխան, առանց որ և է ուրիշ տարբերութիւնների, բացի իրանց տաղանդի ու առաքինութիւնների տարբերութիւնից:

Յօդ. 10. Ոչ ոք չը պէտք է նեղւի իր համոզմունքների համար, լինին նրանք նոյն իսկ կրօնական, միայն թէ նրանց արտայայտութիւնը չը խախտէ օրէնքով սահմանւած հասարակական կարգերը:

Յօդ. 11. Մտքերի ու կարծիքների ազատ փոխանակութիւնը մարդու ամենաթանկագին իրաւունքներից մէկն է, ուստի և իւրաքանչիւր քաղաքացի իրաւունք ունի ազատ խօսելու, գրելու ու տպելու, միայն մի պայմանով՝ որ նա ենթարկուում է պատասխանատուութեան, երբ օրէնքով սահմանւած ղեպքերում ի չարն է գործ դնում այդ ազատութիւնը:

Դեկլարացիայի այս բարձր սկզբունքներն արագ տարածւեցին բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներում, գրաւեցին ամբողջ մարդկութեան համակրանքն ու դարձան նրա զարմանքի ու նախանկողրցրել իր բարձր հմայքը, թէև նրա մէջ արժարժւած գաղափարները դառել են ժամանակակից բուրժուական հասարակութեան

մէջ սովորական բանալ սկզբունքներ, որոնք շատ քաղաքակիրթ երկրներում արդէն իրագործւած են:

Իեկլարացիան հրատարակելուց յետոյ ժողովն անցաւ պետական հիմնական օրէնքների քննութեան: Եւ այստեղ ամենից առաջ նա պիտի լուծէր երկու կարևոր հարց. նախ՝ տալ արդեօք թագաւորին իրաւունք մերժելու ժողովրդական ներկայացուցիչների որոշումները, այսինքն՝ veto-ի իրաւունք, երկրորդ՝ ի՞նչ ձևի պիտի լինէր ապագայ ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը՝ մի պալատեան, թէ երկպալատեան:

Մինչև այդ օրը ազգային ժողովը գործում էր համերաշխ: Այժմ, երբ հարցը վերաբերում էր պետական կազմին, ժողովը բաժանւեց կուսակցութիւնների, որոնցից իւրաքանչիւրն ունէր իր տարբեր հայեացքը, նայած թէ ինչ դասակարգի ներկայացուցիչ էր հանդիսանում: Բարձր դասակարգերի ներկայացուցիչները, լինելով պաշտպան հին կարգերի ու կողմնակից մասնաւոր բարենորոգումների, կազմում էին միապետական կուսակցութիւն: Բուրժուազիայի վերին խւերի և գիւղացիութեան ներկայացուցիչները կազմում էին դեմոկրատական-սոցիալական կուսակցութիւն, որոնց պարագլուխներն էին Միրաբոն և Սիէյար. բուրժուազիայի ներքին խւերի ներկայացուցիչները կազմում էին ծայրայեղ ձախակողմեան՝ դեմոկրատական կուսակցութիւն, որոնց գլուխներն էր՝ պատգամաւոր Բարնաւը: Ամենամեծ կուսակցութիւնը՝ Միրաբոնի կուսակցութիւնն էր:

Միապետականները, առհասարակ դէմ լինելով ժողովրդական ներկայացուցչութեան, աշխատում էին թագաւորի իրաւունքների սահմանափակման առաջն առնել, ուստի և պաշտպանում էին նրա veto-ի անպայման իրաւունքը: Միրաբոնի կուսակիցները պահանջում էին մի պալատ և համաձայն էին վերապահել թագաւորին ժողովի որոշումների իրագործումը յետաձգելու իրաւունքը (veto suspensif), դեմոկրատական կուսակցութիւնը պահանջում էր նոյնպէս մի պալատ, բայց բոլորովին հակառակ էր թագաւորին veto-ի իրաւունք տալուն:

Վերջապէս, սեպտեմբերի 12-ին, որոշեց, որ ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը պիտի ունենայ մի պալատ, որ նրա ընտրութիւնը պիտի կատարւի երկու տարին մի անգամ և որ թագաւորը իրաւասու է յետաձգել նրա որոշումները չորս տարով: Այս վեր-

ջին որոշումը մեծ դժգոհութիւն առաջ բերեց ժողովրդի մէջ, որովհետև նա պահանջում էր, որ թագաւորը ոչ մի մասնակցութիւն չունենայ օրէնսդրութեան մէջ:

Առհասարակ այդ ժամանակ բուրժուազիան փոքր առ փոքր բաժանւում էր երկու մասի. նրա վերին շերտերը կազմում էին խոշոր ու միջին կապիտալիստները, իսկ ստորին շերտերը՝ մանր արհեստաւորները ու պրօլետարիատը: Բուրժուազիան, չնայած որ իշխանութիւնը իր ձեռքն էր ձգել շնորհիւ ժողովրդական լայն մասսանների ջակցութեան, ձգտում էր իր դիրքն ամրացնել ու պաշտպանել իր շահերը, ժողովութեան տալով աշխատաւոր մասսայի կարիքները:

Բուրժուազիայի այս տրամագրութիւնը, որ արդինք էր նրա երկիւղի պրօլետարական մասսայից, աւելի պարզ արտայայտեց ընտրողական օրէնքի մէջ: Այդ օրէնքով Ֆրանսիայի ամբողջ արական ազգաբնակչութիւնը բաժանւած էր երկու կարգի՝ ակտիւ և պասսիւ քաղաքացիների: Ակտիւ կոչւում էին այն քաղաքացիները, որոնք 25 տարեկան էին և վճարում էին երեք օրւայ աշխատավարձից ոչ պակաս հարկ (երեք ֆրանկ). մնացեալ քաղաքացիները կոչւում էին պասսիւ... Ընտրողական իրաւունքը պատկանում էր միայն ակտիւ քաղաքացիներին... Կանայք և սանչափահասների ու ոճրագործների հետ միասին գրկւած էին ընտրողական իրաւունքից:

Թէև շատ պարզ էր, որ այս որոշումը հակասում էր «գեկլարացիայի» մէջ ընդունւած բարձր սկզբունքին, որ իւրաքանչիւր անհատ՝ աղքատ թէ հարուստ, կին թէ տղամարդ, հաւասար է քաղաքականապէս, այնուամենայնիւ ժողովը, սարսափ կրելով արթնացած աշխատաւոր մասսայից, շտապեց ընտրողական օրէնքի միջոցով օր առաջ զսպել նրա չափազանց արմատական ձգտումներն ու կենտրոնացնել իր ձեռքին ամբողջ քաղաքական իշխանութիւնը:

Աշխատաւոր մասսան լաւ ընմբռնեց բուրժուազիայի ձրգտումներն և ուժգին կերպով բողոքեց այդ ընտրողական օրէնքի դէմ, գիտեղելով մի յօդւած Մարտի *) խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Ժողովրդի բարեկամ» թերթում:

*) Ժան Պօլ Մարատը գրական գործիչ էր, որ եռանդուն կերպով պաշտպանում էր աշխատաւոր մասսայի շահերը իր «Ժողովրդի բարեկամ» լրագրում: Նա մեծ հռչակ ստացաւ շնորհիւ իր սուր գրչի ու տաղանգաւոր գրւածների:

«Մենք, ասւած էր այդ յօդւածում, այնտեղ էինք, ուր վասնզ կար. ամեն տեղ մենք պատրաստ էինք մեր արիւնը թափելու ձեր պաշտպանութեան համար. ամբողջ երեք ամիս անըդհատ մենք տարել ենք յոգնեցուցուցիչ կուռի բոլոր տառապանքները. ամբողջ օրերով արևի տակ այրուում էինք, քաղցից ու ծարաւից տառապում, իսկ այդ միջոցին հարուստները թագնւում էին իրանց ներքնատներում և դուրս էին պրծնում միայն այն ժամանակ, երբ արդէն վտանգը անցած էր լինում, որպէսզի գրաւեն իշխանութիւնը ու պատուաւոր հասարակական պաշտօնները: Ձեզ համար մենք զոհուում էինք մեզ, իսկ այժմ 'ի տրիտուր մեր բոլոր զոհաբերութիւնների, չը ստացանք մխիթարութիւն անգամ՝ համարելիւնների, չը ստացանք քաղաքացիներ: Ի՞նչն է և ձեզ իրաւունք տալիս մեզ այդչափ արհամարհելու: Ձէ որ դուք ինքներդ համաձայն էք, որ աղքատը նոյնպիսի քաղաքացի է, ինչպիսին և հարուստը: Դուք առարկում էք, որ չքաւորին դիւրին է կաշտել: Բաւական է, միթէ՞ դա ճիշտ է: Նայեցէք լոյս աշխարհի բոլոր միապետութիւններին. միթէ՞ հարուստներից չէ բաղկացած կաշառակեր պալատականների ամբողջ բազմութիւնը»*):

1789 թ. նոյեմբերի 12-ին ժողովը, կամենալով միակերպութիւն մտցնել վարչական սիստեմի մէջ, բաժանեց ամբողջ Ֆրանսիան 83 դեպարտամենտների, դեպարտամենտները՝ շրջանների, շրջանները՝ կանտօնների, կանտօնները՝ համայնքների (կօմմունաների):

Սահմանադիր ժողովի խոշոր ձեռնարկների մէջ մեծ տեղ է բռնում եկեղեցապատկան հողերի գրաւումը: Հռչակաւոր եպիսկոպոս Թալէյրանը մի ընդարձակ զեկուցում ներկայացրեց ժողովին այդ մասին և առաջարկեց յայտարարել, որ բոլոր եկեղեցապատկան հողերը կազմում են պետութեան սեպհականութիւն: Ժողովը ընդունեց այս առաջարկը 1789 թ. նոյեմբերի 2-ին, իսկ մի ամիս անց, որոշեց ծախել այդ կալւածներից 400 միլիօն ֆրանկի չափ, որովհետև պետութիւնը գտնուում էր ծանր ֆինանսական դրութեան մէջ: Ի նկատի առնելով, որ հոգեւորականութիւնը կալւածների գրաւելուց յետոյ մնում էր նիւթապէս անապահով, ժողովը սահմանեց նրան կառավարութիւնից ոռճիկ:

*) В. Блосъ—«Ист. фр. рев.», стр. 85.

Հոգեւորականութիւնը՝ սաստիկ դժգոհ այս բոլոր ձեռնարկներից, սկսեց զօրեղ պրօպագանդ մղել ժողովի դէմ, աշխատելով նրան վարկաբեկ անել ու խանգարել հողերի ծախելու դժւարին գործը:

Հոգեւորականութեան այս թշնամական տրամադրութիւնը դեռ չէր անցել, երբ ժողովը մի նոր օրէնք հրատարակեց, կրկին ուղղած հոգեւորականութեան դէմ: Այդ օրէնքով եպիսկոպոսների թիւը սահմանափակուում էր դեպարտամենտների թիւի համեմատ. եպիսկոպոսները ու ծխական քահանաները պիտի ընտրւէին, ժողովրդից. հոգեւորականները պետական պաշտօնեաների պէս պիտի տային քաղաքացիական երդումն սահմանադրութեանը հաւատարիմ մնալու համար:

Այս որոշումները մեծ խլրտում առաջ բերին հոգեւորականութեան մէջ. դժգոհ էին նոյն իսկ ծխական քահանաները. այդ օրէնքը վերջնականապէս ձգեց հոգեւորականութիւնը յեղափոխութեան թշնամիների գիրկը: Ազնւականութեան հետ միացած, նա սկսեց անընդհատ որոգայթներ լարել, դաւեր նիւթել ժողովի և առհասարակ նոր կարգերի դէմ:

Միևնոյն ժամանակ ընդհանուր քաղաքական դրութիւնն էլ հետզհետէ աւելի էր ծանրանում: Մի կողմից սովը, միւս կողմից՝ ժողովրդական մասսաների ծայրայեղ չքաւորութիւնը խիստ զգալի էր դարձել:

Յեղափոխութիւնը ըստինքեան ստեղծել էր ընդհանուր հասարակական տնտեսական կեանքի մէջ մի չափազանց խառնակ վիճակ: Բացի այդ զանազան բախտախնդիրներ օգտուում էին հանգամանքից, որպէսզի իրանց գրպանները լցնեն. սրանք էժան գներով առնում էին ցորեն, դիզում պահեստներում և ապա թանկ գներով ծախում ժողովրդին...

Իրերի այս ծանրութեան միջոցին ազգային ժողովը ձեռնամուխ չեղաւ և ոչ մի չուրջ միջոցի, որպէս զի տար ժողովրդին հաց կամ աշխատանք...

«Պատմական ամենափառաւոր մօժէնտներին, ասում է պատմաբան Վ. Բլոսը, երբ տեղի են ունենում մեծ ու վճռողական կռիւներ, միշտ տուժում է ժողովուրդը: Նա ոչ միայն իր արիւնն կռիւնում, այլ և հարկադրւած է լինում համբերութեամբ սպասել, քաղցած մնալ ու կրել ամեն տեսակ տառապանքներ, որովհետև, քաղցած մնալ ու կրել ամեն տեսակ տառապանքներ, որովհետև հետև քաղաքական յուզմունքները ստանում են այնքան խիստ

բնաւորութիւն, որ սովորական գործերը, որոնք անհրաժեշտ են հասարակական կարիքներին բաւարարութիւն տալու համար, դադար են առնում: Երբ այդպիսի մի ալէկոճւած ժամանակ կենսական մթերքների արդիւնաբերութիւնն ու ապրանքների շրջանառութիւնը դառնում են անկանոն ու անբաւարար, ամենից առաջ և ամենից ուժեղ կերպով զգում է դրա ծանր հետևանքները աշխատաւոր մասսան: Երբ տեղի էր ունենում յեղափոխութեան կատարի կռիւը ազատութեան համար, Ֆրանսիայի ժողովուրդը և մանաւանդ Պարիզի ազգաբնակչութիւնը ստիպւած էր կրելու ամենասոսկալի տառապանքներ: Եթէ, մի կողմից, այդ տառապանքները հանդիսանում էին իբրև մի դրդող ոյժ, որ առաջ էր մղում ժողովրդական մասսաները դէպի նորանոր կռիւներ յանուն լաւագոյն կարգերի, միւս կողմից՝ չէ կարելի չը զարմանալ այն հերոսութեան վրայ, որով նա տանում էր բոլոր տառապանքները» *):

2.

Պարիզի ազգաբնակչութիւնը մեծ ուշադրութեամբ ու հետաքրքրութեամբ հետևում էր սահմանադիր ժողովի աշխատանքներին: Ժողովում արծարծող հարցերն անմիջապէս արձագանք էին գտնում ժողովրդական մասսաների մէջ. այստեղ ամեն մի հարց ենթարկւում էր խիստ քննադատութեան ու տաք վիճաբանութիւնների նիւթ դառնում: Ժողովուրդը պարզ յայտնում էր իր համակրանքը կամ դժգոհութիւնը ժողովի այս կամ այն որոշման առթիւ: Այսպէս քաղաքական կեանքը, կուսակցական կռիւները սկսեցին զարգանալ, որոշ գոյն ու կերպարանք ստանալ: Այս ժամանակամիջոցում կազմակերպւեցին մի շարք քաղաքական ակումբներ, որոնց մէջ մեծ հռչակ ստացաւ ծայրայեղ ձախակողմիների՝ այսպէս կոչւած՝ «յեղափոխութեան բարեկամների» ակումբը: Որովհետև այս ակումբի նիստերը տեղի էին ունենում ս. Յակոբի վանքում, ուստի և նա ստացաւ «Եակօբիների ակումբ»-ի անունը: Այս ակումբը ունէր իր բաժանմունքները նաև գաւառներում: Յեղափոխութեան ամենատաք օրերին եակօբիների ակումբը գրաւեց ժողովրդական մասսաները, ներշնչելով նրանց վառ սէր դէպի ազատութիւն:

*) В. Блосъ — «Ист. фр. рев.», кр. 80

Հետաքրքրելով սահմանադիր ժողովով, Պարիզի ազգաբնակչութիւնը անտես չէր առնում նաև պալատական շրջանները: Նա միշտ մեծ անվստահութեամբ էր վերաբերում դէպի կառավարութիւնը: Արքունիքն էլ, շնորհիւ իր բռնած անմիա դիրքի դէպի ազգային ժողովը, մշտական նիւթ էր մատակարարում ու ամբաստանում ժողովրդի այդ անվստահ տրամադրութիւնը:

Նա դեռ երազում էր վերադարձնելու իր նախկին իշխանութիւնը, ուստի միշտ ձգտում էր նոր միջոցներ գտնելու ազատելու սահմանադիր ժողովի ազդեցութիւնից: Միակ միջոցը արբունիքը համարում էր թագաւորի գաղտնի փախուստը Վերսալից... Պալատական շրջանների առաջարկած ծրագրի համաձայն, թագաւորը պիտի փախչէր Մէց քաղաքը և այնտեղից կոչ անէր ազնականութեան ու զօրքի այն մասին, որ դեռ հաւատարիմ էր մնացել միապետին, յայտարարել սահմանադիր ժողովը ու Պարիզի ազգաբնակչութիւնը ապստամբ ու վերականգնել հին կարգերը...

Այս ծրագիրն իրագործելու համար արքունիքը սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել և ամենից առաջ կենտրոնացնել զօրքը Վերսալում: Իսկ որպէսզի զօրքերին տելի լաւ գրաւեն իրանց կողմը, նրանց հանդիսաւոր ճաշ տւին:

Հէնց որ Պարիզ հասաւ այդ պատրաստութիւնների լուրը ու դրա հետ միասին և այն, որ ճաշկերոյթի ժամանակ ոպաները ոտնակոխ են արել յեղափոխութեան եռագոյն դրօշը, — ժողովուրդն ալէկոճւեց...

Հացի պակասութիւնն էլ, որ այդ ժամանակ խիստ զգալի էր, միւս կողմից էր գրգռում ամբոխը:

Ամենքը իրանց հայեացքները դարձրել էին դէպի Վերսալ...

Հոկտեմբերի 5-ին (1789 թ.) առաւօտեան յուզւած ամբոխը, որի մեծ մասը կանայք էին, հաւաքւել էր քաղաքային տան առաջ: Կանայք, որ այդ օրը չէին կարողացել հաց առնել, անընդհատ աղաղակում էին՝ «հաց, հաց»... Այդ միջոցին յանկարծ լուռւմ է մի ուրիշ կոչ՝ «դէպի Վերսալ»... Ամբոխը մի ակնթարթում էլեքտրականանում է և անմիջապէս դիմում է դէպի Վերսալ... Չնայած Լաֆայետի դիմադրութեան, ամբոխին միանում է և ազգային գվարդիան:

Ժողովուրդը այնուամենայնիւ չափազանց խաղաղ էր տրամադրւած և չունէր դէպի Լիւզովիկոսի անձնաւորութիւնը որևէ

էր թափել փողոցները՝ տեսնելու փախստական թագաւորին, գերեզմանային լուսեամբ հանդիպեց նրան...

Լիւզովիկոսի փախուստը խիստ գրգռել էր թէ ժողովրդին և թէ ազգային ժողովը: Վերջինս, հէնց որ լուր է աւնում այդ մասին, իսկոյն արտակարգ նիստ է գումարում, որտեղ որոշում է ձերբակալել թագաւորին ու յայտարարում է իրան օրէնսդրական ու գործադիր իշխանութեան ներկայացուցիչ...

Սակայն առաջին ծանր տպաւորութիւնն անցնելուց յետոյ ժողովը յետ առաւ իր որոշումներն ու վերականգնեց Լիւզովիկոսի բոլոր արքայական իրաւունքները: Ազգային ժողովի իդէալը՝ սահմանադրական միապետութիւնն էր, և նա ամեն կերպ աշխատում էր իրականացնել այդ իդէալը:

Բայց ժողովուրդը այլ կերպ էր տրամադրւած. նա պահանջում էր դաւաճան միապետին դատի ենթարկել ու զրկել գահից... Պարիզի ազգաբնակչութիւնը որոշեց նոյնիսկ առանձին խնդրագիր ներկայացնել այդ մասին ազգային ժողովին: Այդ նպատակով էլ յուլիսի 17-ին (1791 թ.) ժողովուրդը հաւաքեց Մարսեան դաշտը ստորագրելու կազմւած խնդրագիրը: Ժողովւած էր մօտ 12 հազար մարդ: Հրապարակի մէջտեղում կառուցւած էր «Հայրենիքի սեղանը», որի վրայ դրւած էր խնդրագիրը. ամբոխը հերթով մօտենում էր ու ստորագրում: Յանկարծ նկատում են, որ «Հայրենիքի սեղանի» տակ թագնւած են երկու մարդ... Ժողովուրդը, զբանջ լրտեսներէ տեղ ընդունելով, սաստիկ կատաղում է ու տեղն ու տեղը սպանում զբանջ: Յուզւած ամբոխը թնդեցնում է Մարսեան դաշտը աղաղակներով «Թնդ կորչին Բուրբօնները»... Ազգային պարզիան, որ մօտիկ տեղ դիրք բռնած սպասում էր, լսելով ամբոխի աղմուկը, անմիջապէս վրայ է հասնում: Ժողովուրդը հանդիպում է զօրքին քարերով ու հայհոյանքներով... Ընդհարումը զանում է անխուսափելի... Լաֆայետի հրամանով գվարդիան կրակում է և մի վարկեանում Մարսեան դաշտը ծածկում է դիակներով...

Այսպէս բուրժուազիան ներկեց ժողովրդի արիւնով իր փայփայած սահմանադրական միապետութիւնը, և մի անգամ էլ ապացուցեց, որ, իր ձեռքն առնելով քաղաքական իշխանութիւնը, նա, ինչպէս և միապետական կառավարութիւնը, պատրաստ ունի ժողովրդի համար միայն վառօդ ու գնդակ...

Այդ ժամանակամիջոցում Ֆրանսիայից դուրս, գերմանական

սահմանազլխում ժողովւած ազնւական—գաղթականները, որոնց թիւը առաջին գաղթականութիւնից յետոյ բաւական սոււարացել էր, մեծ թափով կազմակերպւում էին: Նրանք անդուլ կերպով զինւում էին, և արդէն կենտրօնացրել էին մի քանի վաշտ զօրք սահմանի մօտ գտնւած գերմանական քաղաքներում: Միաժամանակ մեծ ջանք էին թափում գրգելու եւրոպական պետութիւններին պատերազմ յայտարարելու իրանց սեպհական հայրենիքին... Դաւաճան ազնւականութեան այդ դաւադրական գործունէութիւնը ունեցաւ իր խոշոր հետեանքները: Այդ օրերին հիմք դրեց այն արիւնահեղ կուիւններին, որոնք տեկցին ամբողջ 25 տարի և անվերջ աղէտներէ ու շարիքների աղբիւր դարձան երկտասարդ Ֆրանսիայի համար:

Աղէտների շարանն սկսեց 1791 թ. օգոստոսի 27-ից, երբ Աւստրիայի կայսր Լէօպօլդ II-ը (Լիւզովիկոս XVI-ի ազգականը) և Պրուսիայի թագաւոր Ֆրիդրիխ Վիլհելմ II-ը իրանց տեսակցութեան ժամանակ Գերմանիայի Պիլնից քաղաքում յայտարարեցին մի հրովարտակ, ուր ասւած էր, որ Ֆրանսիայի յեղափոխութիւնը շօշափում է եւրոպայի բոլոր պետութիւնների շահերը, հետեաբար և բոլոր պետութիւնները պիտի միանան ու տան Ֆրանսիային համապատասխան կառավարութիւն, այսինքն՝ վերականգնեն միապետութիւնը...

Այս ամենը կատարւում էր Լիւզովիկոս XVI-ի գաղտնի համաձայնութեամբ հէնց այն միջոցին, երբ նա միաժամանակ յայտնում էր իր պատրաստակամութիւնը ընդունել սահմանադրութիւնն ու պաշտպանել այն թշնամիների յարձակումներից...

Սահմանադիր ժողովն էլ միամտօրէն հաւատում էր կառավարութեանը, կարծելով, որ յեղափոխութիւնն արդէն վերջացել է... Բուրժուազիան շտապում էր վերջ տալ իր օրէնսդրական աշխատանքներին, քանի որ նրա գլխաւոր նպատակն արդէն իրագործւած էր, — արդիւնագործութիւնը կաշկանդող Ֆէօդալական շրջանները ջախջախւած էին, և առևտուրի ու արդիւնարբերութեան թաները ջախջախւած էին, և առևտուրի ու արդիւնարբերութեան ազատ զարգացումն ապահովւած: Ի՞նչ փոյթ նրա համար, որ ժողովուրդը, մատնւած սովի՝ տառապում էր անձայր աղքատութեան մէջ, առանց գործի, առանց աշխատանքի...

1791 թ. Սեպտեմբերի 30-ին Ազգային Սահմանադիր ժողովը,

իր գործը վերջացրած համարելով, յայտարարեց իրան արձակ-
ւած և հրաւիրեց նոր «Օրէնսդիր ժողով»:

Բայց այլ կերպ էր նայում իրերի դրութեան վրայ ինքը
ժողովուրդը: «Անհրաժեշտ է լրացնել յեղափոխութիւնը», ասում
էր Դանտօնը, այդ ժամանակէս ամենաակնհաս յեղափոխա-
կան գործիչներէից մէկը:

Եւ յետագայ պատմութիւնը արդարացրեց Դանտօնի այդ
գուշակութիւնը... Յեղափոխութիւնը սահմանադիր ժողովով բո-
լորեց միայն իր առաջին շրջանը:

V.

Օ Ր Է Ն Ս Դ Ի Ր Ժ Ո Ղ Ո Վ Ը .

(1791 p. նոկս. 1—1792 p. սեպտ. 21).

1.

Օրէնսդիր ժողովը սկսեց իր գրադասւոյքները 1791 թ. հոկտեմ-
բերի 1-ին: Իր կազմով այս ժողովը խիստ տարբերուած էր սահ-
մանադիր ժողովից: Այստեղ չկար ոչ մի ներկայացուցիչ նախկին
միապետական ու արիստօկրատիական-սահմանադրական կուսակցու-
թիւններից: Ժողովը ամբողջովին բաղկացած էր նոր երիտասարդ
ոյժերից, նւիրւած ազատութեան ու նոր կարգերին: Դեմօկրա-
տական սահմանադրական կուսակցութիւնը, որ սահմանադիր
ժողովում իշխում էր և հանդիսանում էր մի յեղափոխական կու-
սակցութիւն յանուն սահմանադրական միապետութեան, այժմ
անցել էր ժողովի աջ կողմը և կազմում էր նրա պահպանողա-
կան տարրը:

Կենտրոնում նստած էր չափաւոր-դեմօկրատական կուսակցու-
թիւնը, որ յայտնի է ժիրօդակամների կուսակցութեան անւան տակ,
որովհետև նրա ամենաականաւոր անդամներն ու տաղանդաւոր
հետօրները ժիրօդա գեպարտամենտից էին: Այս կուսակցու-
թեան պարագլուխներն էին՝ փաստաբան Վէրնիօ, Բրիսսօ, Իմօսթր,
Փանսօնէ: Օրէնսդիր ժողովից դուրս այս կուսակցութիւնը կապ
էր պահպանում հասարակութեան հետ տիկ. Ռօլանի քաղաքական
սալօնի միջոցով: Տիկ. Ռօլանը մի գեղեցիկ ու խելօք կին էր,
ոգևորւած ազատութեան բարձր գաղափարով. նա կազմում էր ժի-

րօնդականների կուսակցութեան ոգին. յաճախ նա հանդիսանում
էր նաև նրան ղեկավարը: Նրա անսահման սէրը գէպի Ֆրանսիան,
նրա քաղաքական բարձր իդէալները մղեցին նրան գէպի վտան-
գաւոր յեղափոխական ճանապարհը, և նա վերջացրեց իր կեանքը
կախաղանով:

Օրէնսդիր ժողովի ձախ կողմում նստած էին հանրապետա-
կանները, որոնց անւանում էին նաև եակօքիներ, որովհետև սրանց
գլխաւոր ոյժը կազմում էր եակօքիներ ձախ կողմը: Ժողովում
սրանք չունէին անւանի հետօրներ ու գործիչներ, մինչդեռ ա-
կումբում սրանց շարքերում կային այնպիսի առաջնակարգ
ոյժեր, ինչպէս Ռօբէսպիեր, Դանտօն, Դէմուլէն, Մարատ:

Ժողովը արդէն իր առաջին օրէնսդրական քայլերին հանդի-
պեց խոշոր արգելքների կառավարութեան կողմից: Լիւդովիկոս
XVI-ը սկսեց շատ լայն կերպով օգտուել իր veto-ի իրաւունքով,
ուստի և ընդհարումները օրէնսդրական ժողովի հետ անպակաս էին:

Օրէնսդիր ժողովը ամենից առաջ զբաղեց էմիգրանտների
(գաղթական ազնւականների) հարցով: Սրանք սահմանագլխում
կենտրոնացրել էին արդէն ձեռք 60,000 զօրք, և իրանց բռնած
սպառնալից դիրքով սաստիկ գրգռում էին Ֆրանսիացիներին:
1791 թ. սեպտեմբերի 10-ին էմիգրանտները հրատարակեցին նա-
մակի ձեռով մի մանիֆէստ, ուղղած Լիւդովիկոս XVI-ին: Մանի-
ֆէստում նրանք յայտարարում էին, որ այն ամենը, ինչ տեղի
է ունեցել Ֆրանսիայում 1789 թ. սկսած, նրանք համարում են
սպօրինի:

Այս գրութիւնը բուռն զայրոյթ առաջ բերեց ժողովում: Իսնա-
բը մի փայլուն ճառի մէջ պահանջեց ժողովից խիստ միջոցներ ձեռք
առնել էմիգրանտների դէմ: «Նրանք, ասաց ի միջի այլոց Իսնարը,
կը դադարեն մեզ փրօսելուց այն գէպըրում, երբ այլևս հնարաւո-
րութիւն չեն ունենալ: Որպէս զի նրանք մեզ չը յաղթեն, մենք
պէտք է նրանց յաղթենք»: Եւ ժողովը նոյեմբերի 9-ին հետեւալ
որոշումը կայացրեց.

«Ով էմիգրանտներից չի վերադառնայ Ֆրանսիա մինչև
1792 թ. յունւարի մէկը, նա, իրբև գաւազիր, կը դատապարտուի
մահան, իսկ նրա գոյքը կը գրաւուի յարքունիս»:

Լիւդովիկոս XVI-ը չը հաստատեց այս որոշումը, և գրանով
տեղիք տւեց ժողովրդին պարզ կասկածներ տածելու, որ ինքը

համակրում է էմիգրանտներին և որ նոյն իսկ կապեր ունի նրանց հետ:

Օրէնսդիր ժողովի մի ուրիշ որոշումը առաջ բերեց նոր ընդհարում թագաւորի հետ:

Գաւառներում շարունակ տեղի էին ունենում խոշոր անկարգութիւններ, որոնք սահմանադրութեանը քաղաքացիական երդում չը տուղ քահանայների ինտրիգների արդիւնք էին: Անհրաժեշտ էր օր առաջ միջոցներ ձեռք առնել վերջ դնելու այդ յուզումներին: Այդ առթիւ Իսնարը հետեւեալ գեղեցիկ ճառն արտասանեց ժողովում.

«Կրօնը, ասաց նա, այն տեսակ միջոցներից է, որոնցով կարելի է չափազանց մեծ փլասներ բերել, հետեւաբար և անհրաժեշտ է կրկնակի խստութեամբ վարել նրանց հետ, որոնք ի շարն են գործ դնում այն. ինչպէս, օրինակ հրդեհաձիգներին աւելի խիստ են պատժում, քան գողերին: Ես պնդում եմ, որ կայ միայն մի միջոց, որ կը հասցնէ նպատակին, այն է՝ աքսորել դրանց Ֆրանսիայից: Միթէ դուք չէք տեսնում, որ դրանով միայն կարելի է վերջ դնել հոգևորականների նենգութիւններին: Միթէ դուք չէք տեսնում, որ հարկաւոր է ժողովրդից հեռացնել այն քահանային, որը նրան գայթակղեցնում է: Միթէ դուք չը գիտէք, որ մի քահանայ կարող է աւելի շատ փլասներ պատճառել, քան թշնամիների մի ամբողջ բանակը: Եւ այդ այդպէս էլ պիտի լինի, որովհետև քահանան երբէք չի լինում կիսով չափ շարագործ. ճէնց որ նա դադարում է առաքինի լինելուց, նա իսկոյն դառնում է ամենասոսկալի թշնամին աշխարհիս երեսին: Չը պէտքէ մոռնալ, որ պատմական մեծ ըոպէսներին, երբ պահանջւում է մօծ վճռողականութիւն, զգուշութիւնը ոչ այլ ինչէ, եթէ ոչ թուլութիւն: Պէտք է կտրել վարակւած անդամը, որպէս զի առողջ մնայ ամբողջ մարմինը» *):

Եւ օրէնսդիր ժողովը նոյեմբերի 29 ին որոշեց, որ իւրաքանչիւր գեպարտամենտի վարչութիւն իրաւասու է բանտարկելու կամ աքսորելու իրենց բնակավայրից այն բոլոր քահանաներին, որոնք կը շարունակեն խոյս տալ սահմանադրութեան քաղաքացիական երդում տալուց. ամեն տեղ, ուր հնարաւոր կը լինի,

*) Гейсери—Ист. фр. рев. кр. 224.

այդպիսիներին պէտք է պաշտօնից հեռացնել ու զրկել ոռճիկից:

Թագաւորը այս որոշման վրայ էլ դրեց իր veto-ն, որ շատ ծանր տպաւորութիւն թողեց թէ ժողովի և թէ ժողովրդի վրայ:

Այսպէս, Լիզովիկոս XVI-ը, չնայած բոլոր դառն փորձերին, չէր ուզում ոչ մի կերպ հաշտել նոր կարգերի հետ: Յափշտակւած մեծ յոյսերով էմիգրանտների ու եւրոպական միապետների քաղաքացիական վերաբերմամբ, նա անհամբեր սպասում էր պատերազմական գործողութիւնների սկսելուն:

Արդարև, այդ մօմէնտը շուտով վրայ հասաւ, բայց նա, հակառակ թագաւորի սպասածին, միայն արագացրեց միապետութեան վերջնական անկումը:

2.

1792 թ. փետրւարի 27-ին Պրուսիան և Աւստրիան պաշտօնապէս դաշն կապեցին, նպատակ դնելով վերականգնել միապետական կարգերը Ֆրանսիայում: Այդ դաշնագրութեան համաձայն Աւստրիան պարտաւոր էր պատերազմի դուրս բերել 180,000, իսկ Պրուսիան՝ 60,000 զօրք:

Երբ Ֆրանսիայում լուր առան այդ մասին, ժիրօնդան սկսեց ագիտացիա անել, պահանջելով անմիջապէս պատերազմ յայտարարել:

«Պատերազմը, ասում էր Բրիսսօնը, մեզ հարկաւոր է, որպէսզի աւելի ամրապնդենք ազատութիւնը. պատերազմը մեզ հարկաւոր է, որպէսզի բուժենք ազատութիւնը բռնակալական խստերից. պատերազմը մեզ հարկաւոր է, որպէսզի հեռացնենք այն մարդկանց, որոնք կարող են կործանել ազատութիւնը: Օրհնեցէք երկինքը, որ նա ձեզ օգնում է ու առիթ է տալիս աւելի հաստատուն հիմքերի վրայ դնելու ձեր սահմանադրութիւնը» *):

Արքունիքն էլ ուրախ էր պատերազմ յայտարարելուն ևւրոպային, թէև, ի հարկէ, դրզւած բոլորովին տարբեր միտումներից:

Միայն հանճարեղ Ռօբէսպիլերն էր դէմ պատերազմին իր ընկերակից եակօբիներին հետ միասին: Նա քաղաքական զարմանալի հեռատեսութեամբ զգում էր, թէ ինչ մեծ զժբախտու-

*) Гейсери—Ист. фр. рев. кр. 234.

տութիւնը, մեծ պատրաստութիւններ էր տեսել: Պալատում կենտրոնացրել էին մեծ քանակութեամբ զօրք, բացի այն, որ շատ ազնւականներ էլ եկել էին զինւած, իբրև կամաւորներ, պաշտպանելու թագաւորին:

Երբ Լիւզովիկոս XVI-ը տեսաւ, որ ամբողջ շրջապատւած է ապստամբ ժողովրդով, սարսափանար եղած ինքն իրան կորցրեց, չը գիտէր ինչ անէր... Մերձաւորները յորգորում էին թողնել ամբողջ ու անձնատուր լինել օրէնսդրական ժողովի պաշտպանութեան: Թագուհին՝ Մարիա Անտուանէտան, որ բնաւորութեամբ աւելի վճռողական ու հետևողական էր և առհասարակ աւելի խելօք, քան իր ամուսինը, սկզբում դրականապէս մերժեց այդ առաջարկը, սակայն, երբ թագուհուն նկատեցին՝ «Հետևաբար դուք ձեզ վրայ էք վերցնում պատասխանատուութիւնը թագաւորի, ձեր սեպհական կեանքի, ձեր երեխաների ու ձեր պաշտպանողների կեանքի համար», — նա այլևս չը դիմադրեց ու զիջեց: Լիւզովիկոս XVI-ը, վերցնելով իր ամբողջ ընտանիքը, շրջապատւած զօրքով, գնաց օրէնսդիր ժողովը, թողնելով զօրքին պաշտպանելու ամբողջը:

Այդ ժամանակամիջոցում ժողովուրդը ներս է խուժում Տիւրիերիի սրահը. պալատական զօրքի մի մասը անցնում է ժողովրդի կողմը. մնում են միայն 750 հոգի շվէյցարացիներ ու 100 զինուոր ազգային գվարդիայից, որոնք և որոշում են պաշտպանել ամբողջը: Սկսում է կատաղի կռիւ: Ամբողջի սրահը ծածկւում է գիակներով, արիւնը գետի պէս հոսում է... Ամբոխը հետզհետ ստւարանում է. նա տւած զոհերից աւելի է կատաղում. նոր ուժով գրոհ է տալիս և շուտով տիրապետում է ամբողջին: Վրէժխնդրութեան գլացմունքով լցւած ամբոխը անխնայ սպանում էր կենդանի մնացած շվէյցարացիներին ու ազնւականներին, բայց միևնոյն ժամանակ խնայում էր անմեղներին. այսպէս նա ինչայեց պալատական կանանց. նա ինչայեց թագաւորի բժշկին, որ այդ միջոցին հանգիստ նստած պարապում էր: Ժողովուրդը կուռւմ էր բաց չէր արատւորում իր ձեռքը կողոպուտի, զողութեան մէջ. նա ինքը տեղնուտեղը սպանեց մի քանի գողերի, որոնք յափշտակել էին ամբողջից թանկագին իրեր:

Այդ միջոցին Լիւզովիկոս XVI-ը հասաւ օրէնսդրական ժողով: «Ես եկել եմ այստեղ, ասաց նա ժողովրդի ներկայացուցիչ-

ներին, որպէսզի մի մեծ ոճրագործութեան առաջն առած լինիմ. ինձ թւում է, որ ես ոչ մի տեղ չեմ կարող այնքան ապահով լինել, որքան այստեղ, ձեզ հետ»:

Մինչդեռ օրէնսդիր ժողովը այլայլւած չը գիտէր, ինչ անէր, և միայն յորգորներ էր կարդում ժողովրդին հանգստանալու. — քաղաքային վարչութիւնը (կօմմունան), որ արդէն յեղափոխական ժողովրդի ձեռքին էր, անընդհատ պատգամաւորներ էր ուղարկում ու պահանջում էր գահընկէց անել թագաւորին:

Վերջապէս օրէնսդիր ժողովը, տեղի տալով ժողովրդի միահամուռ պահանջին, որոշեց զրկել Լիւզովիկոս XVI-ին թագաւորական գահից, դադարեցնել նրան ուժեղ տալը և հրաւիրել ազգային կօնվէնտ՝ վերջնականապէս հաստատելու ժողովրդի գերիշխանութիւնն ու ապահովելու քաղաքական նոր կարգերի ազատ զարգացումը:

Այդ որոշման համաձայն, ժողովը կարգադրեց բանտարկել Լիւզովիկոս XVI-ին իր ընտանիքի հետ Տամպլ կոչւած աշտարակում, գնելով նրան խիստ հսկողութեան տակ:

3.

Օգոստոսի 10-ին յաղթանակողը Պարիզի քաղաքային համայնքն էր (կօմմունան), որ և այդ օրւանից իշխանութիւնը իրապէս իր ձեռքն առաւ, թողնելով սուերի տակ անվճռական օրէնսդիր ժողովը...

Կօմմունան խսկոյն ձեռնամուխ եղաւ մի շարք խիստ միջոցների ապահովելու հայրենիքն ու ազատութիւնը ներքին ու արտաքին թշնամիներէից:

Նա հրամայեց ձերբակալել ու բանտարկել այն ազնւականներին ու հոգևորականներին, որոնք թշնամու հետ յարաբերութիւնների մէջ էին, նոյնպէս և կեղծ փող կարողներին, որոնց շնորհիւ փողի գինը սուստիկ ընկել էր: Նա տնտեսային փութկոտութեամբ սկսեց զինել ժողովուրդը ու, գնդեր կազմելով, ուղարկել նրանց սահմանը թշնամու դէմ:

«Հա րինիք փտանգի մէջ է» — ասն այն կոչը, որ կայծակի տապալութեամբ տարածեց Ֆրանսիայում ու բռնկեց ամբողջ ժո-

դովուրդը, երբ թշնամու տարած յաղթութիւններէ առաջին լուրը հասաւ:

Օգոստոսի 24-ին պրուսացիները՝ Փրանսիական սահմանն անցնելով, վերցրին Լօնզվի բերդը, իսկ 30-ին Վերդէնը, որ ճանապարհ էր բացում դէպի մայրաքաղաքը... Պարիզը ցնցեց. յուզմունքը, յուսահատութիւնն ու երկիւղը համակեց բոլոր քաղաքացիներին... Կօմմունան միւս օրն և եթ զօրք ուղարկեց սահմանը թշնամու առաջն առնելու, իսկ Դանտօնը, որ ընտրուած էր արդարագատութեան միջնատր, ներկայանալով օրէնսդրական ժողովին, առաջարկեց նրան մի շարք կարևոր միջոցներ ձեռք առնել:

«Թշնամին, ասաց նա ի միջի այլոց, սպառնում է պետութեանը, բայց առ այժմ նա գրաւել է միայն Լօնզվին ու Վերդէնը: Դուք տեսնում էք, որ մեզ սպառնացող վտանգը մեծ է, թող, ուրեմն, ազգային ժողովը ցոյց տայ իրան արժանի ազգին: Ջղածգական մի շարժումով մենք տապալեցինք բռնակալութիւնը, ազգի պաշտպանողական ոյժերի հօր շարժումով մենք պիտի կործանենք բռնապետներին:

Փամանակ է ազդարարելու ժողովրդին, որ նա իր ամբողջ մասսայով պիտի նետուի թշնամու վրայ: Մենք պահանջում ենք, որ իւրաքանչիւր քաղաքացի մահաւան պատժի ենթարկուի, եթէ նա կը հրաժարուի իր հայրենիքին ծառայելուց: արիզում, անշուշտ, կը լինի 80,000 հրացան: Թող ամեն ոք, որ զէնք ունի, շտապէ դէպի սահմանը: Ի՞նչ կասէ Ֆրանսիան, եթէ Պարիզը ապուշ կտրած սպասէ թշնամու յարձակման: Փրանսիական ժողովուրդը կամեցաւ ազատ լինել, և նա կը լինի ազատ: Շուտով քաղաքային խորհրդի տրամադրութեան տակ եր դուրս այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է կուր համար: Ամեն ինչ պատկանում է հայրենիքին, երբ նա վտանգի մէջ է:

«Երբ դուք կը լսէք նաբատի ձայնը, չը կարծէք, որ դատվորական անազանդի նշանն է: Ո՛չ, դա կը լինի նշան յարձակուելու հայրենիքի թշնամիների վրայ: Ինչէ՞ հարկաւոր, որպէսզի նրանց յաղթենք, ոչնչացնենք: Անհրաժեշտ է, պարոնայք, համարակումին, համարակումին և էլի համարակումին,—և Ֆրանսիան ազատած է» *):

*) Гейсерб.—Ист. фр. рев. стр. 284, 285, 287 и Минне—Ист. фр. рев. стр. 149.

Ազգային օրէնսդրական ժողովն ընդունեց Դանտօնի առաջարկներն և տեղ նրանց օրէնքի ոյժ:

Արդէն վերը յիշուած էր, որ քաղաքի բանտերում հեծում էին շատ ազնւականներ ու հոգևորականներ: Սրանց գլխին էլ թափեց ամբօր իր զայրոյթը: Ժողովրդի վրէժխնդրութեան զգացմունքը առաւել ևս բորբոքեց, երբ նա լուր առաւ, որ պրուսացիները յաղթական ընթացքով դիմում են դէպի մայրաքաղաքը:

Սեպտեմբերի 2-ին ամբօրը ներս խուժեց բանտերը ու սկսեց կոտորել բանտարկեալներին: Սկզբում ամբօրը առանց դատի էր կոտորում, սակայն մի քանի ժամից յետոյ կազմուած է ժողովրդական ինքնուրոյն դատարան, որը ընտում էր ամեն մէկի յանցանքը, լսում էր նրանց պաշտպանութիւնը և ապա վճիռ կայացնում: Այդպիսով շատերը մահից ազատեցին:

«Ամբօրը, ասում է Բէրվին *), ոտից մինչև գլուխ արիւնի մէջ թաթախած, անցնում էր մի բանտից՝ միւսը, սարսափ տալածելով ամենքի վրայ, բայց միաժամանակ նրա բռնած ընթացքի մէջ զարմանալին այն էր, որ սպանութիւնները չէին կրում սանձարձակ եղենքի ընդթ, այլ արտայայտում էին մի ինչ որ մոռայ, սպառնալից գազօսիւր. դրան ապացոյց է նախ այն, թէ ինչպէս ամբօրը յամառութեամբ հրաժարուած էր թշուառ զոհերի առաջարկած ամենաթանկագին կաշառքներից, և ապա այն, թէ ինչպէս նա ցնծութեամբ ողջունում էր դատարանի արդարացրածներին»:

Կոտորածը վերջացաւ միայն չորս օրից յետոյ, սեպտեմբերի 6-ին: Սպանուած արքայականների թիւը հասնում էր երկու հազարի...

Օրէնսդիր ժողովը, օգոստոսի 10-ից յետոյ միանգամայն կորցնելով իր հեղինակութիւնը, հաղիւ էր քարշ տալիս իր գոյութիւնը սարսափի այդ օրերին... Նա լուռ հանդիսատես էր իր շուրթի կատարող արիւնոտ դէպքերին... Վերջապէս, յայտարարելով կօնվէնտի ընտրութիւնների համար, նոր ընտրողական օրէնք, նա ցրեց:

Այդ ընտրողական օրէնքի համաձայն վերացուած էր 1791 թ. սահմանադրութեամբ որոշուած ընտրական ցէնզը, որ զրկում էր

*) О. Берви—Борьба за свободу во Франціи, III ч., кр. 7.

բանւորների մեծ մասը ընտրողական իրաւունքից: Այժմ իւրաքանչիւր 25 տարեկան ֆրանսիացի, որ ապրել էր մի որոշ տեղում մի տարի սեպտեմբերի աշխատանքով, ստանում էր ընտրողական ձայնի իրաւունք: Այդպիսով ապահովեց կօնվէնտի դեմօկրատական կազմը ու որոշեց նրա առաջիկայ գործունէութեան ընթացքը:

Կօնվէնտի ընտրութիւնները շուտով վերջացան:

1792 թ. սեպտեմբերի 20-ին արդէն Ազգային Կօնվէնտը ժողովւած էր: Այդ օրւանից նա իր ձեռն առաւ կառավարչական ղեկը, և այդպիսով յեղափոխութիւնը մտաւ իր զարգացման մի նոր շրջան, որտեղ հին ու նոր Ֆրանսիայի կռիւը աւելի կազմակերպւած և աւելի կատաղի կերպարանք ստացաւ:

VI.

Ա Չ Գ Ա Յ Ի Ն Կ Օ Ն Վ Է Ն Տ Ը .

(1792 p. սեպ. 21—1795 p. նոյս. 25.)

1.

Ազգային կօնվէնտը բացեց իր նիստերը 1792 թ. սեպտեմբերի 21-ին: Նրա կազմը համապատասխանում էր պատմական մօմէնտին. նա համարեաւ ամբողջովին բաղկացած էր հանրապետականներից: Նրա աջ կողմը բռնել էին փրօնդականները, կենտրոնը՝ չափաւոր տարրերը, որոնք, գուրկ լինելով որոշ հետեողական տակտիկայից, յարում էին կամ աջակողմեաններին կամ ձախակողմեաններին, և դրա համար էլ նրան անւանում էին հեգնօրէն «ճահիճ»: Զախակողմեան կուսակցութիւնը կազմում էին եպիօքոսները, որոնց անւանում էին մօնտանարներ *) , որովհետեւ սրանք նստած էին գահիճի ամենաբարձր տեղերում:

Երբ կօնվէնտը հաւաքւեց, Ֆրանսիայի դրութիւնը շատ ծանր էր. նա գտնւում էր չափազանց բարդ ու կնճոտտ պայմանների մէջ:

«Մահճանագլխում, ասում է Բլօսը, իրերի դրութիւնը կրիտիքական էր. յայտնի չէր, հնարաւոր կը լինի արդե՞ք յետ մղել

*) Ֆրանսիական montagne բառից է, որ նշանակում է լեռ:

պրուսացիների և աւստրիացիների միացեալ ոյժերը: Պարիզում ժողովրդական մասսաները մեծ պակասութիւն էին զգում կենսական մթերքների՝ հացի, մսի, ալիւրի և այլն. բանւորների կանայք սպասում էին մինչև ուշ գիշեր հացթուխի կամ մսավաճառի խանութների առաջ, որպէսզի ստանան մի կտոր հաց կամ միս... Ամենքը սպասում էին որ կօնվէնտը վերջ կը դնի այդ բոլոր թըշուառութիւններին»...

Ահա այսպիսի դժւարին պայմաններում կօնվէնտը ձեռնաձուխ եղաւ իր պատասխանատու գործունէութեան:

Առաջին նիստում արդէն հարց բարձրացաւ ոչնչացնել միապետական իշխանութիւնը ու յայտարարել հանրապետութիւն: Այդ հարցի շուրջը պտտող երկար վիճաբանութիւններին վերջ դրեց եպիսկոպոս Գրէզուարը.

«Ի՞նչ կարիք կայ, նկատեց նա, երկար խորհրդակցութիւնների. թագաւորները բարոյական աշխարհում նոյնն են. ինչ որ հրէշները բնութեան մէջ. թագաւորների պատմութիւնը՝ ժողովուրդների մարտիրոսութեան պատմութիւնն է»:

Այս խօսքերից յետոյ ամբողջ կօնվէնտում տիրում է խորհրդաւոր լռութիւն. ապա Գրէզուարը նորից ամբիոն է բարձրանում ու առաջարկում կօնվէնտի քէտրկութեան հետեւալ բանաձևը:

«Ազգային կօնվէնտը յայտարարում է, որ թագաւորական իշխանութիւնը ոչնչացրւած է Ֆրանսիայում»:

Բանաձևը ընդունւում է բուռն ծափահարութիւններով:

Միւս օրը կօնվէնտը որոշում է մտցնել նոր ժամանակագրութիւն, ընդունելով 1792 թ. սեպտեմբերի 22-ը հանրապետութեան առաջին տարւայ առաջին օրը. դրա հետ միասին յայտարարում է, որ այսուհետեւ ազգային տօնը յուլիսի 14-ի փոխարէն պիտի տօնւի օգոստոսի 10-ին:

Այդ օրւանից սկսած Տամպլի պահակը ու ծառաները հրաման ստացան «թագաւոր» կամ «Զերդ Մեծութիւն» խօսքերը այլ ևս գործ չածել և Լիւզովիկոս XVI-ին անւանել սոսկ «Լիւզովիկոս Կապետ» *):

Կօնվէնտի այս որոշումները ժողովուրդը թէ Պարիզում և թէ գաւառներում ընդունեց հրճւանքով. ամեն տեղ հանդէսներ

*) «Կապետ» թագաւորի տոնի (դինաստիայի) անունն է:

էին տեղի ունենում. ի պատիւ հանրապետութեան՝ ոչնչացնում էին թագաւորները արձաններն ու պատկերները...

«Կեցցէ հանրապետութիւնը» — ահա այն կոչը, որ այդ օրերին լսուում էր ամենուրեք Փրանսիայում:

Երբ սահմանում կուող գորքին հրամանատար գեն. Դիւմուրիէն յայտնեց հանրապետութեան հաստատման մասին, զինւորները միաձայն կանչեցին՝ «Կեցցէ հանրապետութիւնը», իսկ սպաները, շարած, հարցնում էին՝ «Ապա այսուհետեւ մենք ո՞ւմ համար պիտի կուենք»: Գեն. Դիւմուրիէն պատասխանեց. «Այսուհետեւ դուք պիտի կուէք ձեր ընտանեկան օջախի, ձեր կանանց ու երեխաների, ազգի ու հանրապետութեան համար»:

Հանրապետութեան հաստատելուց յետոյ ընկանաբար հարց էր ծագում, թէ ինչպէս վարել թագաւորի հետ:

Չափազանց տարբեր էին վերաբերում կօնվէնտում այդ խնդրին:

Միշտեռ ժիրօնդականները աշխատում էին այդ հարցը չը բարձրացնել անգամ կօնվէնտում ու թողնել թագաւորին բանտակաժ Տամպլում, մօտաներները, իբրև համոզած հանրապետականներ, սլահանջում էին դատի ենթարկել Լիւզովիկոսին և մահան դատաւճիռ տալ: Քանի թագաւորը կենդանի է, ասում էին սրանք, չէ կարելի համարել հանրապետութեան գոյութիւնը ապահով, միշտ էլ անպակաս կը լինին օրքայականների դաւադրութիւնները Փրանսիայի ազատութեան դէմ. պէտք է շուտով ամենակտրուկ միջոցների գիմէլ գալիք բարդութիւնների առաջն առնելու:

Այդպէս էլ որոշեց կօնվէնտը: 1792 թ. դեկտեմբերի 11-ին սկսեց Լիւզովիկոս Կապետի դատը, որ տեեց բաւական երկար ժամանակ:

«Պատմութեան տարեգրութիւնների մէջ, ասում է մի անյայտ հեղինակ, այդ պրօցէսը բռնում է ամենանշանաւոր էջերից մէկը: Ազատ ժողովրդի ներկայացուցիչները դատում էին այստեղ ճնշման ու բռնակալութեան ներկայացուցիչին. կարելի է ասել, որ այդ պրօցէսը ուղղած էր ոչ թէ թագաւորի դէմ, որպէս մի մասնաւոր անհատի, այլ միապետական իշխանութեան սկզբունքի դէմ» *):

Թագաւորի դատը շուտով գրաւեց եւրոպական միապետների ուշադրութիւնը. որոնք նայում էին Լիւզովիկոս XVI-ի դատի վրայ, որպէս իրանց սեպհական դատի: Որպէս պատասխան դրան կօնվէնտը 1792 թ. նոյեմբերի 19-ին կայացրեց հետեւեալ որոշումը:

«Ազգային կօնվէնտը յայտարարում է, որ պատրաստ է օգնելու ու եղբայրական ձեռք մեկնելու այն բոլոր ժողովուրդներին, որոնք ձգտում են ազատութիւն ձեռք բերելու. նա սրանով պատելիւմ է գործադիր էշխանութեան (մինիստրութեան) յայտնելու Ֆրանսիական գորքի բոլոր գեներալներին կօնվէնտի հրամանը՝ օգնութեան հասնել այն քաղաքացիներին, որոնք ներկայումս տառապում են կամ ապագայում ենթակայ կը լինեն տանջանքների ազատագրութեան գործի համար»:

Լիւզովիկոս XVI-ին մեղադրում էին նրանում, որ նա ձգտում էր խեղդել յեղափոխութիւնը, որ նա գրագրութեան մէջ էր մտել Փրանսիայի թշնամիների հետ, որ նա դեռ 1791 թ. նամակ էր գրել Կլերմօնի եպիսկոպոսին, որ եթէ նա նորից ձեռք բերէ իր նախկին իշխանութիւնը, կը վերականգնէ հին վարակասն սխտեմբ ու կը վերադարձնէ հոգեւորականութեանը նրա բոլոր արտօնութիւնները: Ասում էին, որ թագաւորն է յեղափոխութեան դէմ յարած ներքին ու արտաքին դաւադրութիւնների ներշնչողը և այլն:

Բայց այս մեղադրանքները աւելի ձեւական նշանակութիւն ունէին: Դեկտեմբերի 3-ի նիստում՝ Ռօբէսպիերը ամենայն անկեղծութեամբ ու բացարձակօրէն արտայայտեց այն էական պատճառը, այն մօտիւնները, որոնք զրգում էին պահանջելու Լիւզովիկոս XVI ին դատի ենթարկել ու մահան դատապարտել: Ռօբէսկոս XVI ին դատի ենթարկել ու մահան դատապարտել և ժիրօնդականների պիերը միաժամանակ ջրում է իր ճառում և ժիրօնդականների այն առարկութիւնները, իբր կօնվէնտը իրաւասու չէ դատելու թագաւորին, որի անձնաւորութիւնը 1791 թ. սահմանադրութեան համաձայն համարուում էր անձեռնմխելի:

«Այստեղ — ասաց նա — դատաստանական գործ չկայ. Լիւզովիկոսը մեղադրեալ չէ, իսկ դուք դատաւորներ չէք: Դուք պետական գործիչներ էք, ազգի ներկայացուցիչներ, ձեր գործը չէ դատաւճիռօրէնք էք, որպէս այս կամ այն մասնաւոր մարդու վերաբերմամբ. դուք ներ տալ այս կամ այն մասնաւոր ապստամբան միջոցներ, կապէտք է ձեռք առնէք հասարակական ապստամբան միջոցներ, կատարէք ազգային նախադրուշութեան մի գործ»:

*) Какъ французы. добыли себѣ свободу. Изд. „Д. Р.“

«Անն թէ ինչու ես հրաւիրում եմ ձեզ ապահովելու հասարակական բարօրութեան բարձր շահերը: Ի՞նչն է ստիպում մեզ, հարցնում եմ ձեզ, զբաղել Լիւզովիկոսի անձնաւորութեամբ: Վրէժխնդրութեան զգացմունքը չէ, որ միանգամայն անարժան է ազգին, այլ հասարակական աղաւթիւնն ու խաղաղութիւնը ամրապնդելու անհրաժեշտութիւնը»:

Այսպէս էին մտածում այն ամենքը, որոնք պահանջում էին թագաւորին դատի ենթարկել: Նրանց առաջնորդող սկզբունքն էր՝ *salus publica suprema lex esto* *):

Կօնվէնտը, այնուամենայնիւ, չը համաձայնեց Ռօբէսպիերի հետ և սկսեց երկար դատաքննութիւն:

Ժիրօնդականները ամեն կերպ աշխատում էին ազատել Լիւզովիկոս XVI-ին մահուան պատժից: Նրանք սկզբում պնդում էին, որ կօնվէնտը իրաւունք չունի դատելու թագաւորին կամ պատժելու նրան, քանի որ նրա անձը, համաձայն սահմանադրութեան, անձեռնմխելի է, որ Լիւզովիկոս XVI-ի դահճնկէց լինելը ինքնըստինքեան մեծ պատիժ է և, թերևս, աւելի ծանր, քան մահուան պատիժը:

Երբ կօնվէնտը, այնուամենայնիւ, որոշեց դատի ենթարկել թագաւորին, և հարցը եկաւ որոշելու՝ մեղաւոր է՞ նա թէ ոչ, ժիրօնդականները, չը համարձակելով ուղղակի յայտնելու իրանց կարծիքը, դիմեցին կողմակի միջոցների. նրանք ժողովրդական փերիշխանութեան ջերմ պաշտպանների դիմակի տակ պահանջեցին, որ կօնվէնտի գուրս բերած դատավճիռը զրւի ժողովրդի հաստատութեան:

Այս պահանջը մեծ զայրոյթ առաջ բերեց մօնտանեարների շրջանում. սրանց համար պարզ էր, որ ժիրօնդականները այդպիսով կամենում են ազատել թագաւորին մահվան պատժից, և մօնտանեարները խիստ բողոքեցին այդ առաջարկի դէմ:

Վերջապէս, յունւարի 17-ին 1793 թ. Լիւզովիկոսի ճակատագիրը որոշեց:

Քւէարկութիւնից յետոյ, կօնվէնտի նախագահը ազգարարեց.

*) «Հասարակութեան բարօրութիւնը պէտք է լինի ամենաբարձր օրէնք»:

«Ազգային կօնվէնտի անունից յատնում եմ, որ Լիւզովիկոս Կապետը դատապարտւած է մահուան»:

Այս խօսքերից յետոյ կօնվէնտում տիրեց մեռելային լուսթիւն...

Դատավճիռը գործադրեց յունւարի 21-ին առաւօտեան ժամը 10-ին:

«Այսպէս գոնեց Լիւզովիկոս XVI-ը, ասում է Բլօսը, որին շատերը չափազանց դովաբանում էին, իսկ շատերն էլ չափազանց պարսաւում: Նրա գործած սխալները խոշոր էին, բայց աւելի մեծ էր պատմական յանցանքը, որ ընկնում էր նրա զինաստիայի վրայ շեղումը նրա նախորդների գործունէութեան: Նա ստիպւած էր քաւելու իր սեպհական մեղքերը, իսկ առաւել ևս ուրիշների մեղքերը: Եթէ նա ապրէր պատմական մի այլ մօմէնտում, նա, անշուշտ, կը վերջացնէր իր կեանքը հանգիստ ու խաղաղ. նրան չէին յիշի ոչ բարի և ոչ էլ չար խօսքով: Իսկ այժմ նա պիտի գոհ էր»:

2.

Լիւզովիկոս XVI ի մահը սարսափահար արեց ամբողջ միապետական Եւրօպան ու զբգսեց նրան ֆրանսիական հանրապետութեան դէմ: Անգլիան, Աւստրիան, Պրուսիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան, Իսպանիան և այլ մանր իշխանութիւններ միացած ոյժերով սպառնում էին Ֆրանսիային չորս կողմից:

Գոռոզ միապետները համոզւած էին, որ հեշտութեամբ կը նւաճեն Ֆրանսիան ու, խեղդելով յեղափոխութիւնը, կը վերականգնեն Ֆրանսիայում հին միապետական կարգերը:

Սակայն իրօր. շուտով նրանք տեսան, որ խիստ յուսախաբւած են:

Յեղափոխութիւնը, որ արմատականապէս փոխել էր Ֆրանսիայի նախկին սօցիալ-քաղաքական կազմը, ներշնչել էր ժողովրդին ամուր հաւատ դէպի իր սեպհական ոյժերը: Հանրապետութեան հաստատուելուց յետոյ նա դառաւ անպարտ ու աննկուն: Չէ որ այժմ ինքը ժողովուրդն էր իր կառավարիչը, իր պետն ու իշխանը: Չէ որ նրա ոյժն ու եռանդը մաշող գործօնները վե-

րացել էին: Այժմ նա, պաշտպանելով իր հայրենիքը, մաքառում էր ի սեպհական ազատութիւնը ապահովելու համար...

ժողովուրդը անընդհատ զօրագնդեր էր կազմում և սիրով գնում էր կուրի դաշտը նրա խանդավառութիւնը, ոգևորութիւնը, սէրը դէպի ազատութիւնը չափ չունէր: Այդ անմոռանալի օրերին յօրինած յեղափոխական երգը՝ մարտելիօզան վառում բորբոսում էր նրա պատերազմական խանդը...

Allons, enfants de la patrie,
Le jour de gloire est arrivé;
Contre nous de la tyranie
Le couteau sanglant est levé... *)

Այս երգը բերանին ֆրանսիական զօրքը գրոհ էր տալիս թշնամու վրայ. ջարդում, խողխողում ու հալածում նրան հեռու ֆրանսիական սահմաններից...

Բայց միաժամանակ հանրապետութեանը սպառնում էին և ներքին թշնամիները:

Պարիզում կենսական պիտուքների կարիքը օր ըստ օրէ աճում էր. սովը սպառնում էր աշխատաւոր մասսաներին. միաժամանակ գործազրկութիւնը լայն չափեր էր ստանում. դժգոհների թիւը հետզհետէ աւելանում էր: Այս հանգամանքներից աշխատում էին օգտուել արքայականները. նրանք դրդում էին ժողովրդին կօնվէնտի ու կօմմունայի դէմ:

Նոյն երեւոյթն էր նկատուում և գաւառներում: Ազնւականները ու հոգևորականները, մանաւանդ քաղաքացիական երզուամից հրաժարւած քահանաները, թագաւորի մահից յետոյ կրկնակի եռանդով ինտրիգներ էին սարքում յեղափոխութեան դէմ: Ներքին քաղաքացիական կռիւը անխուսափելի էր դառել, և նա շուտով բռնկւեց. հասարակութեան ընկալիչ տարրերը ապստամբւեցին յեղափոխութեան դէմ: Ֆրանսիայի 80 դեպարտամենտներից միայն 20-ը մնացին հաւատարիմ կօնվէնտին ու յեղափոխութեան, մնացեալները բացարձակապէս ըմբոստացան...

Սակայն ապստամբութեան գլխաւոր կենտրոնը կազմում էր

*) Յասնջ, հայրենիքի գաւակներ, հասել է փառքի օրը. մեր դէմ է բարձրացրել բռնապետութիւնը իր արիւնտ զանակը...

Վանդէան: Այստեղ կռիւը աւելի յամառ էր ու աւելի արիւնահեղ: Վանդէան ֆրանսիայի ամենայնտաճանց նահանգն էր: Այստեղ ախրում էին կատարեալ նահապետական կարգեր: Ազգաբնակչութեան սոււար մասը կազմում էին գիւղացիները, որոնք, չունենալով սեփական հող, մշակում էին կալւածատէրերի հողերը, որոշ բաժին հանելով նրանց: Ֆէօդալիզմի լուծը այստեղ համեմատաբար աւելի մէղմ էր և, շնորհիւ դրան, գիւղացու ու կալւածատիրոջ փոխադարձ յարաբերութիւնները ոչ միայն չէին կրում այն սուր բնաւորութիւնը, ինչպէս ֆրանսիայի այլ տեղերում, այլ և բարեկամական էին: Միաժամանակ վանդէացիները, թէ գիւղացի և թէ ազնւական, խիստ կրօնասէր էին և ամբողջովին նււրւած էին կաթօղիկ եկեղեցուն ու իրանց հոգևորականներին: Գիւղացիները խարխափում էին ծայրայեղ սոցիալիստական մէջ, բոլորովին անտեղեակ, թէ ինչ է կատարուում լոյս աշխարհում: 18-դ դարի հսկայական մտաւոր շարժումը համարեա չէր դիպել վանդէացուն, նա ապրում էր իր խուլ անկիւնում գիւղական անզօր կեանքով ու անգիտակաշխարհն յուզող նոր խնդիրներից...

Վանդէացիները չէին ըմբռնում յեղափոխութիւնը: Պարիզի դէպքերը և բոլոր բարենորոգումները միայն գրգռում ու զայրոյթ էին պատճառում նրանց... 1789 թ. օգոստոսի 4-ի աշխարհահռչակ բողոքները, «յեղափոխութեան այդ հարուստ օժիտը», վանդէացիները ընդունեցին շատ սաւն ու նոյն իսկ թշնամաբար... Իսկ հոգևորականութեան վերաբերեալ օրէնքները միայն ատելութիւն առաջ բերին նրանց աստուածավախ սրտերում... Նրանք չէին ուզում հրաժարուել իրենց նահապետական սովորութիւններից ու աւանդներից... Նրանց համար սրբապղծութիւն էր այն ամենը, ինչ սպառնում էր խախտելու նրանց նահապետական ներդաշնակ կեանքը...

Պարզ է, որ այդպիսի պայմաններում Վանդէան ներկայանում էր մի պարարտ հող ամեն տեսակ ընկալիչ շարժումների համար: Եւ յեղափոխութեան ու հանրապետութեան թշնամիները չը վրացան լայն չափով օգտուել վանդէացիներին այս հակայեղափոխական տրամադրութիւնից...

Վանդէացիների ապստամբութեան հետ միաժամանակ գէնք ձեռք առին հանրապետութեան դէմ և Լիօն, Մարսէյլ, Բօրժօ քաղաքները ու Բրետան նահանգը:

Ամեն տեղ ապստամբներին առաջնորդ էին հանդիսանում արքայականները, հոգևորականներն և ժիրօնդակաները, որոնք զէմ էին ժոնտանեարների գործունէութեանը:

Ամբողջ Պրանսիան դառել էր մի պատերազմական բանակ...

Կօնվէնտի դրութիւնը շատ ծանր էր. նա մի կողմից պիտի կռու մղէր ներքին ապստամբութիւնների գէմ, միս կողմից՝ պիտի զիմադրէր ամբողջ միապետական Եւրօպային...

Չնայած դրան կօնվէնտը տեղի չը տւեց այդքան զժւարին ու բարդ պայմանների առաջ. նա ոչ միայն չը լքացու ու չը վհատուեց, այլ, ընդհակառակը, մի չը տեսնուած եռանդով ու աննկուն կամքով առաջ տարաւ յեղափոխական գործը և ապահովեց ժողովրդի ազատութիւնը:

Ամենից առաջ կօնվէնտը յայտարարեց համաժողովրդական մօբիլիզացիա (ընդհանուր զինումն):

Այդ առթիւ «հասարակական ապահովութեան կօմիտէի» անունից Բարէրը առաջարկեց մի շարք ընդհանուր միջոցներ:

«Ազատութիւնը, ասաց նա, այժմ բոլոր քաղաքացիների պարտատէրն է. ոմանք, պիտի նւիրեն նրան իրենց աշխատանքը, ոմանք էլ՝ իրենց հարստութիւնը. մէկը պիտի օգնէ նրան իր խորհուրդներով, միւսը՝ իր ձեռքի աշխատանքով, իսկ ամենքը պիտի զոհեն նրան իրենց արիւնը: Այսպէս, ուրեմն, հայրենիքը կանչում է բոլոր երկու սեռի և ամեն հասակի Փրանսիացիներին պաշտպանելու ազատութիւնը. բոլոր Ֆիդիբական ու մտաւսը ընդունակութիւնները, բոլոր պետական ու արդիւնաբերական միջոցները նրան են պատկանում: Թո՛ղ իւրաքանչիւր անհատ շտապէ իր տեղը բռնելու ազգային ու ռազմական այս շարժման մէջ: Երիտասարդները պիտի կռուեն, ամուսնացած տղամարդիկ պիտի զէնք կռին կռփեն, թնդանօթներ փոխադրեն ու պաշարեղէն պատրաստեն. կանայք պիտի շորեր կարեն գինւորների համար, վրաններ խփեն ու վերաւորներին խնամեն հիւանդանոցներում. երեխաները պիտի պրօն գզգզեն, իսկ ծերունիներն, հաւատարիմ մնալով իրանց աւանդական կոչման, կը պահանջեն իրենց հրապարակ դուրս բերել, որպէսզի քաջալերեն երիտասարդ գինւորներին, քարոզեն ատելութիւն դէպի թագազիրներն ու ներշնչեն սէր և միութիւն դէպի հանրապետութիւնը: Ազգային շինութիւնները կը վերածուեն զօրանոցների, իսկ հրապարակները՝ արհեստանոցների:

Հանրապետութիւնը՝ պաշարւած քաղաք է, հետևաբար և ամբողջ Պրանսիան պիտի դառնայ մի ընդարձակ բանակ»:

Եւ յիբաւի, կօնվէնտը կարճ ժամանակամիջոցում ոտի կանգնեցրեց ամբողջ Պրանսիան. նա հաւաքեց մի միլիօն զօրք...

Այդ հսկայական ջանքերի շնորհիւ կօնվէնտը կարողացաւ դուրս քշել Պրանսիայի սահմաններից օտար զօրքերն ու վերջ դնել ներքին ապստամբութիւններին: Բօրդօ, Մարսէյլ, Տուլօն քաղաքներն անձնատուր եղան, իսկ Վանդէան ու Լիօնն ենթարկուեցին սոսկալի աւերման (1793 թ. հոկտեմբերին):

Ամեն տեղ կօնվէնտը յողթող հանդիսացաւ:

Դժբախտաբար հէնց այդ ժամանակ ներքին կուսակցական կռիւները կրճոււմ, ջլատոււմ էին կօնվէնտի յեղափոխական ոյժը:

Պրանսիայի այդ տագնապալից օրերին երկու գօրեղ կուկուսակցութիւնները՝ ժիրօնդականներն ու մօնտանեարները չէին բողանում ոչ մի կերպ հաշտ ու համերաշխ գործել: Չափազանց խիստ էր տարբերոււմ իւրաքանչիւրի գործունէութեան եղանակն ու ամբողջ աշխարհայեցողութիւնը:

«Ժիրօնդականները, ասում է Բէրվին, հանրապետութեան ռզևորւած պաշտպաններ էին. նրանց իղէալն էր հին յունական ու հռովմէական հանրապետութիւնները. այդպիսին էլ նրանք ձգտում էին ստեղծել Պրանսիայում: Նրանց անւանում էին «Դաշնակցականներ» (Ֆէդէրալիստներ), որովհետև պաշտպանում էին զեպարտամենտների ինքնավարութեան (աւտօնօմիայի) սկզբունքը: Նրանք ջերմ կերպով պաշտպանում էին անհատական ազատութիւնը, բողոքում էին բռնութիւնների գէմ, կողմնակից էին չափաւոր միջոցների գործադրութեան: Նրանք մեծ իղէալիստներ էին և, ընդհանուր առժամբ, չը գիտէին գործելու եղանակը. նրանք չէին կարողանում զեկավարել ամբողջը, իսկ դրա հետ միասին չէին կարողանում զեկավարել ամբողջը հետ: Ժիրօնդականները, պաշտպանելով գաւառների, զեպարտամենտների շահերը, մաքառում էին Պարիզի բացառիկ ազդեցութեան գէմ:

«Իսկ մօնտանեարները, ընդհակառակը, կողմնակից էին տերօրի և անհնարին էին համարում առանց դրան պահպանել հանրապետութիւնը: Նրանք պահանջում էին ժողովրդի լիակատար դիկտատուրան, պաշտպանում էին «մի անբաժան հանրապետութեան» գաղափարը:

Մօծտանհարներն աւելի գօրեղ էին, քան ժիրօնդականները։ նրանք յենուում էին եակօրինների վրայ, որոնք գեղեցիկ կերպով կազմակերպւած էին. բացի այդ նրանց կողմն էին Պարիզի սանկիւլօտները (անդրվարտիկ շունեցողներ), — մայրաքաղաքի ազգաբնակութեան ամենաչքաւոր մասը։ Մօծտանհարները մեծ ազդեցութիւն ունէին Պարիզում և ձգտում էին Ֆրանսիան նրա ազգեցութեանը ենթարկել, որովհետև համոզւած էին, որ Պարիզը անցնելով յեղափոխական շարժման գլուխը, առաջ կը մղէ և դեպարտամենտները, մինչդեռ եթէ գաւառները բոլոր գործերում հաւասար վճռողական ձայնի իրաւունք վայելէին, յեղափոխական շարժումը դիւրութեամբ կանգն կառնէր, և այդ ժամանակ արքայականները կրկին գլուխները կը բարձրացնէին։ Մօծտանհարները կանգնած էին աւելի մօտիկ Պարիզի կօմմունային քան կօմվէնտին, որովհետև առաջինը աւելի վճռողական էր գործում, քան երկրորդը»*)։

Կօմվէնտում իւրաքանչիւր հարցի քննութեան ժամանակ այս հակադրութիւնները բացորոշ կերպով արտայայտուում էին։ Թագաւորի դատը եղաւ առաջին խոշոր հարցը, որի առթիւ երկու կուսակցութիւններն խիստ ընդհարեցին։ Այնուհետև որքան իրերի դրութիւնը ծանրանում էր Ֆրանսիայում, այնքան ընդհարումները յաճախ էին տեղի ունենում. երկու բանակների կըրքերը հետզհետէ այնքան զրգուեցին, բանակուիւր այնչափ սուր կերպարանք առաւ, որ երկու կուսակցութիւններից մէկի անկումը անխուսափելի դառաւ...

Մօծտանհարների առաջարկած բոլոր ընկերասիւ միջոցները հանրապետութեան ներքին թշնամիների դէմ միշտ հանդիպում էին կօմվէնտում ժիրօնդականների կողմից ուժեղ դիմադրութեան։

Ամեն անգամ բռնկում էր մի սոսկալի պայքար, որ ոչ սակաւ հասնում էր բռունցքների գործածութեան ..

«Այդ մրրկալից ժամանակին կօմվէնտում, թւում էր, թէ տեղի էր ունենում հսկաների կռիւ, — ստում է Բլօսը։ Մարդիկ կարդում էին իրար մահւան սպառնալիքներ։ Դանտօնը սպառնում էր ժիրօնդականներին կեանքի ու մահւան կռիւ սկսել. Ռօբէսպիերը յայտարարում էր նրանց յեղափոխութեան թշնամիներ, իսկ Մարատը իր լրագրի մէջ պահանջում էր նրանց իսպառ ոչնչացնել։

*) O. Берви—Борьба за свободу во Франции, ч. III. стр. 17—18.

Միևնոյն ժամանակ Պարիզի փողոցներում ժիրօնդականների կողմնակիցները պահանջում էին մահւան դատապարտել Դանտօնին, Մարատին, Ռօբէսպիերին»։

Այնուամենայնիւ մօծտանհարներին յաջողեց կօմվէնտում անցկացնել մի քանի առաջարկներ, որոնց նպատակն էր դիւրին միջոցներ ստեղծել շուտափոյթ հարւածներ տալու ներքին թշնամիներին։

Այսպէս կօմվէնտը հաստատեց «արտակարգ դատաստանական ատեան» — (տրիբունալ) — իրաւասութիւն տալով նրան քննել այն բոլոր գործերը, որոնք վերաբերում էին հակաչեղափոխական փորձերին, ուղղւած ազատութեան, հաւասարութեան ու անբաժան հանրապետութեան դէմ, բոլոր դաւադրական գործերը, որոնց նպատակն է եղել վերականգնել միապետական իշխանութիւնն և այլն։ Ատեանը, որ բաղկացած էր 10 հոգուց, կարող էր կամ մահւան դատապարտել կամ արդարացնել արդար ճանաչւածները ստանում էին որոշ վարձատրութիւն։ Նրա գատավճիռները պէտք է գործադրւէին 24 ժամայ ընթացքում. դատապարտւածի գոյքը յարքունիս էր գրավւում։ Ժիրօնդականները մեծ անհեռատեսութիւն ունեցան պահանջելու, որ այդ բարձրագոյն յեղափոխական ատեանը իրաւասու լինի դատելու նաև կօմվէնտի անդամներին...

Այս ատեանի հաստատումից յետոյ գիլիօտինը սկսեց իր առատ հունձը... Մարատին ու մահը տիրեցին ամէնուրեք...

Չը բաւականաչափով դրանով, մօծտանհարները պահանջեցին ստեղծել մի ուրիշ ատեան՝ «հասարակական ապահովութեան կօմիտէ», որ կանգնած էր աւելի բարձր քան մինիստրներն և իրաւասու էր անելու ամեն ինչ, որ իր կարծիքով անհրաժեշտ էր սպառնացող վտանգից երկիրն ապահովելու համար...

Սա արդէն կատարեալ դիկտատուրա էր, որին ձգտում էր Մարատը։

Սակայն ժիրօնդականները, չնայած բոլոր այդ խիստ միջոցներին, շարունակում էին իրանց օպօզիցիան, թուլացնելով յեղափոխութեան ոյժը։ Նրանք նոյն իսկ հակառակ էին ծայրայեղ միջոցներ գործ դնելուն ապստամբ վանդէացիների դէմ։ Իսկ ինչ վերաբերում է Լիօն, Մարսէյ, Բօրլօ ապստամբ քաղաքներին, սրանք ամենքը կողմնակից էին ժիրօնդականներին, և սաստիկ ատում էին մօծտանհարներին։ Վերջապէս մօծտանհարները՝ Դան-

տօնը, Մարատը, Ռօրէսպիերը որոշեցին միանալ մայրաքաղաքի կօմսունայի հետ և միացած ոյժերով արտաքսել ժիրօնգականներին կօնվէնտից:

Պարիզի ազգաբնակիւթիւնը, որ վաղուց արդէն թշնամաբար էր տրամագրւած դէպի ժիրօնգականները, սպասում էր մի ազդանշանի, որպէսզի օտի կանգնէր:

Այդ ազդանշանը տւին հէնց իրանք ժիրօնգականները:

Սրանց նախաձեռնութեամբ կօնվէնտը ընտրեց 12 հոգուց բաղկացած մի յանձնաժողով, որ պիտի քննէր սեպտեմբերեան սպանութիւնների գործը ու հեղինակներին դատի ենթարկէր:

Այս յանձնաժողովը, որ ամբողջովին բաղկացած էր ժիրօնգականներից, ձեռքալալեց մի քանի յայտնի յեղափոխականների և կօմսունայի քարտուղար Հէրերին, որ վայելում էր մեծ ժողովրդականութիւն Պարիզի ազգաբնակիւթեան մէջ:

Այս հանգամանքը մօտամանեարների ու նրանց համախոհ Պարիզի ազգաբնակիւթեան համբերութեան բաժակը լցրեց...

Մայիսի 31-ին Պարիզի ազգաբնակիւթիւնը զինւած դիմեց դէպի կօնվէնտ, պահանջելով ազատել ձերբակալւածներին և լուծել 12-ի յանձնաժողովը:

Կօնվէնտը, չըջապատւած ապստամբ ժողովրդով, ստիպւած եղաւ այդ օրը բաւարարութիւն տալ նրա պահանջին՝ ազատել ձերբակալւածներին և լուծել 12-ի յանձնաժողովը:

Սակայն միւս օրը կօնվէնտը նորից վերականգնեց այդ յանձնաժողովի լիազօրութիւնը, թէև չը վստահացաւ ազատւածներին նորից ձերբակալել: Այս հանգամանքը սաստիկ գրգռեց կօմսունային, և նա նորից ապստամբութեան դրօշը պարզեց, նպատակ դնելով խապառ ոչնչացնել իր հակառակորդ ժիրօնգականներին:

Յունիսի 2-ին վաղ առաւօտեան նաքատի ահեղ ձայնը կըրկին ժողովեց Պարիզի ազգաբնակիւթիւնը...

Ազգային գւարդիայի առաջնորդութեամբ ժողովուրդը դիմեց դէպի կօնվէնտը, պահանջ դնելով ժիրօնգականներից 22 հոգու հեռացնել կօնվէնտից ու ենթարկել բանտարկութեան:

Ժիրօնգականները սկզբում փորձեցին դիմադրել ապստամբների այդ պահանջին, սակայն, շուտով համոզւելով, որ իրանց ճակատագրի ժամը խփել է, որ դիմադրութիւնը միայն պատճառ կը դառնայ արիւնահեղ ընդհարումների, տեղի տւեցին: Մարտը,

որ ապստամբութեան զլխաւորը ղեկավարն էր ու օրւայ հերոսը, ամբիոն բարձրանալով, կարգաց 22 պատգամաւորների անանացուցակը, պահանջելով ժողովրդի անունից դրանց տնային բանտարկութեան ենթարկել:

Կօնվէնտը ընդունեց այդ առաջարկը, և այդպիսով ժիրօնգականների կուսակցութիւնը վերջնականապէս ընկաւ...

«Չէ կարելի հերոսութիւն համարել, ասում է Բլօսը, երկու դիւժին պատգամաւորների արտաքսումը կօնվէնտից թնդանօթների ու սեխների միջոցով, բայց հազիւ թէ ձեռքի տակ կար մի ուրիշ միջոց: Պարիզի ժողովուրդը տապալեց այդ մարդկանց, որոնք ձգտում էին հանրապետութեան մէջ խաղալ բուրժուական արիստօկրատիայի դեր. դրանց մէջ կային մարդիկ, որոնց ազատութեան գործին ժառուցած ծառայութիւնները շատ մեծ էին, սակայն նրանք պահանջում էին յեղափոխութիւնից, որ նա կանգնէր անի այն տեղ, ինչ տեղ իրանք էին ցանկանում. բայց յեղափոխութեան յորձանքը նրանց կլանեց իրանց այդ ապարդիւն ու անմիտ ձգտումների մէջ»:

3.

Ժիրօնգականների անկումից յետոյ սկսւում է մօնտանեարների գերիշխանութիւնը կօնվէնտում, իսկ դրա հետ միասին տերրօրի ու ահաբեկումների շրջանը ամբողջ Ֆրանսիայում:

Մօնտանեարները համոզւած էին, որ հանրապետութեան բազմաթիւ թշնամիներին կարելի է յաղթահարել միայն սարսափի միջոցով և մինչև որ բոլոր թշնամիները ոչնչացրւած, ջախջախւած չեն լինի, անհնարին կը լինի սկսել օրինական խաղաղ կեանքը: Հին միապետական կարգերի կողմնակիցները դեռ չափազանց շատ էին. նրանք միապետական Եւրօպայի հետ միասին կազմում էին մի հեղինակաւոր ոյժ, որը իւրաքանչիւր բոլոր սպանում էր հանրապետութեան գոյութեանը: Մօնտանեարներն այդ շատ լաւ էին տեսնում. նրանք լաւ գիտէին, որ եթէ ժողովրդի յեղափոխական տրամագրութիւնը փոքր ինչ թուլանայ, — այդ արդէն բաւական է, որպէսզի բոլոր նոր կարգերին հակառակորդ տաքերը կրկին գլուխ բարձրացնեն... Իրերի այս մշտական սպառնալից դրութիւնն էր, որ հարկադրում էր մօնտանեարներին զիմել ամեն ծայրա-

յեղ միջոցների, որպէսզի կենդանի պահեն յեղափոխութիւնը ու նրա միջոցով հաստատ հիմունքների վրայ դնեն նոր կարգերի հոյակապ կառուցածքը... Ռօբէսպիերը իր ճառերից մէկում գեղեցիկ կերպով նկարագրում և պատճառաբանում է մօտանհարների այդ կառավարչական ամբողջ սիստէմը:

«Արտաքուստ մեզ շրջապատում են բռնակալները,—ասում է Ռօբէսպիերը. երկրի ներսում բռնակալութեան պաշտպանները չարիք են նիւթում նոր կարգերի դէմ և դեռ պիտի նիւթեն ամեն տեսակ դաւեր, մինչև որ իսպառ չը չըանայ նրանց յոյսը, որ կարող են յանցանքներ գործել ու մնալ անպատիժ: Անհրաժեշտ է ճնշել հանրապետութեան ներքին ու արտաքին թշնամիներին, կամ թէ մեռնել նրանց հետ միասին: Իրերի այսպիսի դրութեան ժաճանակ քաղաքականութեան առաջին սկզբունքը պիտի լինի կառավարել ժողովուրդը բանականութեան (разумъ) պահանջների համաձայն, իսկ ժողովրդների թշնամիներին՝ սարսափի միջոցով: Եթէ խաղաղ ժամանակներում ժողովրդական կառավարութեան ղեկավարող սկզբունքը լինում է առաքինութիւնը,—յեղափոխական դարաշրջանում իբրև ղեկավարող սկզբունք պիտի ծառայեն միաժամանակ և առաքինութիւնը և երկիւղը. առաքինութիւնը նրա համար, որ առանց նրան կորստաբեր է երկիւղը, իսկ երկիւղը նրա համար, որ առանց նրան անզօր է առաքինութիւնը: Մանձահարեցէք ազատութեան թշնամիներին երկիւղ ազգելով,— և դուք, որպէս հանրապետութեան հիմնադիրներ, կը լինէք արդարացի: Յեղափոխական կառավարութիւնը՝ սղատութեան բռնապետութիւնն է, ուղղւած բռնակալութեան դէմ *):

Ռօբէսպիերի քարոզած այս սկզբունքները համարեա ամբողջովին իրագործեցին յեղափոխութեան յետագայ ընթացքում:

Ութ ամիս էր, ինչ կօնվէնտը հաւաքել էր, նպատակ դնելով տալ Փրանսիային նոր սահմանադրութիւն, սակայն ներքին խռովութիւնների պատճառով նա չէր կարողացել ձեռնամուխ լինել այդ աշխատանքներին: Մօտանհարները շտապեցին օգտուել կօնվէնտում տիրող համերաշխութիւնից, մշակել նոր սահմանադրութիւն ու այդպիսով իրանց կողմը գրաւել բոլոր հանրապետականներին: Կօնվէնտը դեռ սկզբում ընտրել էր մի առանձին յանձ-

*) Мивье—Ист. фр. рев. крես 225:

նաժողով մշակելու նոր սահմանադրութիւն, իսկ յայտնի գիտնական Կօնդօրսէն արդէն ծրագրել էր սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքները. սակայն կօնվէնտը չընդունեց այդ օրինագիծը, որ ամբողջով արտայայտում էր ժիրօնդականների հայեացքները, և ընտրեց նոր յանձնաժողով, բաղկացած բացառապէս մօտանհարներից: Յանձնաժողովը, համաձայն կօնվէնտի տւած հրահանգին, երևք օրւայ մէջ պատրաստեց սահմանադրութեան նոր օրինագիծը ու ներկայացրեց կօնվէնտի հաստատութեան:

Նոր սահմանադրութիւնը ստեղծում էր կատարեալ ժողովրդապետութիւն, պետական իշխանութիւնը անցնում էր ժողովրդական մասսաների ձեռքը: Իւրաքանչիւր 21 տարեկան Ֆրանսիացի համարում էր պետութեան քաղաքացի և օգտուում էր բոլոր քաղաքական իրաւունքներով առանց կարողութեան ցէնզի (имущественный цензъ) կամ ուրիշ որևէ սահմանափակումների: Ամբողջ երկիրը բաժանւած էր շրջանների, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած էր 50,000 քաղաքացիներից. ամեն մի այդպիսի շրջան կազմում էր «սկզբնական ընտրողական ժողով», որ պիտի հաւաքէր իւրաքանչիւր տարի մայիսի մէկին և ընտրէր անմիջապէս «ազգային ժողովի» պատգամաւորներին. ազգային ժողովը կազմում էր պետութեան բարձրագոյն օրէնսդրական հաստատութիւնը. գործադիր իշխանութիւնը տրւած էր 24 հոգուց բաղկացած «գործադիր խորհուրդի» ձեռքը. սրա անդամներին ընտրում էին կրկին սկզբնական ժողովները միայն անուղղակի կերպով. սրանք կազմում էին թեկնածուների ցանկը, իսկ ազգային ժողովը աստիճանաբար ցանկից ջնջում էր այնքան անուններ, մինչև որ ցանկում մնում էր միայն 24 անուն:

Կօնվէնտը այժ օրինագիծը ընդունեց 1793 թ. յունիսի 24-ին և յանձնեց սկզբնական ժողովների հաստատութեան, նշանակելով միայն երեք օր ժամանակամիջոց:

Սակայն նոր սահմանադրութիւնը չը կիրառեց. կօնվէնտը, ի նկատի առնելով իրերի սպառնալից դրութիւնը, արտաքին թշնամիների ունեցած յաջողութիւններն ու ներքին ապստամբութիւնները, և համոզւած լինելով, որ այդպիսի սի յեղափոխական մօժէնտում պահանջում է իշխանութեան կենտրոնացումը, անմիջապէս ժամանակաւորապէս վերացրեց սահմանադրութիւնը:

Այդպիսով հաստատեց մօտանհարների ղիկատաւորան:

Եակօբինների իշխանութիւնը հետզհետէ զօրեղանում ու ընդլայնուում էր. նրանց ցոյց տւած եռանդուն ու անխնջ գործունէութիւնը շուտով գրաւեց ցողովրդական լայն խաւերի համակրանքը: Բայց հէնց այդ միջոցին նրանց ղեկավարներից մէկը՝ Մարատը, զո՞հ գնաց յեղափոխութեան թշնամիներին:

Մարատը, որ հանդիսանում էր պրօլետար դասակարգի ամենաակնաւոր պաշտպանը, վայելում էր բուրժուական դասակարգի խոր ատելութիւնը: Ժիրօնդականներն ամենից շատ ատում էին Մարատին, համարելով նրան իրանց անկման գլխաւոր պատճառը. նրան էին մեղադրում նաև մայիսի 31-ի և յունիսի 2-ի դէպքերի մէջ: Մարատին նրանք նկարագրում էին իրև մի հրէշային բնաւորութեան տէր մարդու, որ միշտ ձգտում է տերրորներով յագուրդ տալ իր արիւննուշտ հակումներին... Մի խօսքով Մարատին էին համարում յեղափոխութեան բոլոր սարսափների հեղինակը, և նոյն իով յեղափոխակաւ: շարժման գլխաւոր պատճառը...

Եւ ահա մի ազնւականի 20-տարեկան աղջիկ՝ Շարլօտտա Կօրդէ անունով, տոգորւած ամբողջովին այդ հայեացքներով ու լցւած ատելութեամբ դէպի Մարատը, միտք է յղանում սպանել նրան, որպէսզի, ինչպէս յետոյ ինքն էր ասում դատաւարութեան ժամանակ, ազատէ Փրանսիան անձայր գժբախտութիւններից...

Շարլօտտա Կօրդէին յաջողեց իրագործել իր մտադրութիւնը յուլիսի 13-ին:

Մարատի մահից յետոյ ժողովրդական մասսաները առաւել ևս մեծարեցին նրան. «ժողովրդի բարեկամի» կիսարձանները դրւած էին ժողովրդական բոլոր ընկերութիւններում. նրան մեծ շքով թաղեցին Պանթէօնում, իսկ Շարլօտտա Կօրդէն դատապարտեց մահաւան:

Ինչ ասել կուզի, որ Շարլօտտա Կօրդէն իր յոյսերի մէջ խիստ սխալեց. նա կարծում էր, որ Մարատի մահը վերջ կը դնի յեղափոխական շարժման ու խաղաղութիւն կը բերի Փրանսիային. բայց իրուր յեղափոխութիւնը անհատի ձեռքի գործ չէր. նրա արձատները թազւում էին շափազանց խոր ժողովրդական բոլոր խաւերի ընդհանուր տնտեսական և սօցիալ-քաղաքական

պայմանների մէջ, որպէսզի մի մարդու մահը ընդունակ լինէր կանգնեցնելու յեղափոխական շարժման յաղթական ընթացքը...

4.

Մարատի մահից յետոյ մօնտանեարների «սարսափի» քաղաքականութիւնը աւելի սաստկացաւ: Հոկտեմբերի 10-ին կօնվէնտը յայտարարեց, որ կազմւած է նոր յեղափոխական կառավարութիւն: Վերջինս բաղկացած էր երեք օրդաններից. «յեղափոխական տրիբունալից», «հասարակական ապահովութեան կօմիտէից» և «հասարակական բարօրութեան կօմիտէից»:

Այս երեք մարմինների մէջ, որոնց մասնակցում էին բացառապէս մօնտանեարները, ամենից մեծ հեղինակութիւն վայելում էր «բարօրութեան կօմիտէին»: Այստեղ էր կենտրոնացած ամբողջ յեղափոխական ոյժը: Կօմիտէի գլխաւոր ղեկավարներն էին՝ Ռօբէսպիերը, նրա երկու ընկերները՝ երիտասարդ Սէն-ժիւստն ու Կուտօնը և ապա գեներալ Կարնօն, որ անցաւ Ֆրանսիական զօրքի գլուխը: Սրա պատերազմական հանձարի շնորհիւ էր, որ յաջողեց կօմիտէին կարճ ժամանակամիջոցում յետ մղել արտաքին թշնամիներին Փրանսիայի սահմաններից:

Յեղափոխական այդ նոր կառավարութիւնը մեծ տոկունութեամբ ու անդուլ եռանդով տարաւ իր գործունէութիւնը պատմական այդ ծանր մօմէնտին:

Յեղափոխական տրիբունալը շարունակ կախաղան էր բարձրացնում հանրապետութեան թշնամիներին. տերրօրը տերրօրի էր հետևում, անընդհատ ու անխնայ: Մահաւան հրեշտակը ազատ սաւառնում էր Պարիզի Մարսեան դաշտում... Միայն Պարիզում 7 շաբաթւայ ընթացքում գիլիօտինին զո՞հ գնացին 1500 հոգի... Նոյնը տեղի էր ունենում գաւառներում:

Այդ ժամանակամիջոցում Պարիզում մահաւան դատապարտեցին թագունի Մարիա Անտուանէտտան (հոկտեմբերի 16-ին), ձերբակալւած 22 ժիրօնդական պատգամաւորները (հոկտեմբերի 31), տիկին Ռօլանը (նոյեմբերի 8-ին), իսկ գիտնական Կօնդօրսէն վերջ գրեց իր կեանքին բանտում թոյն ընդունելով...

Այս միջոցին, երբ մահաւան սարսափը պատել էր ամենքին, երբ մարդկանց կրքերը սաստիկ վառուել էին, երբ վրէժխնդրու-

թեան զգացմունքը այլանդակութեան էր հասնում իր ծայրայեղութիւնների մէջ, կօնվէնտը, այնուամենայնիւ, ժամանակ էր գտնում զբաղելու մի շարք կարևոր օրէնսդրական աշխատանքներով: Այսպէս կօնվէնտը մշակեց հասարակական դաստիարակութեան ու կրթութեան մի ընդարձակ օրինագիծ, որ հիմնւած էր Դանտօնի հեռեկալ նշանակալից խօսքերի վրայ: «Երբ դուք մտնումուք կը լինէր ցանկու կրթութեան սերմերը մեր հայրենիքի անդաստանում, դուք հաշիւ չառնէք սերմի վրայ դրած ծախսը. հացից յետոյ կրթութիւնն է կազմում ժողովրդի առաջին պահանջը»: Ռօբէսպիէրը ևս հանդէս եկաւ իբրև ջերմ պաշտպան ընդհանրը, պարտադիր և ճրի կրթութեան: Մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ կօնվէնտը դուրս բերեց հեռեկալ որոշումը՝ «Հասարակութիւնը պարտաւոր է տալ իր իւրաքանչիւր անդամին հաց եւ կրթութիւն»:

Միաժամանակ կօնվէնտը մեծ ջանք գործ դրեց հիմնելու մի շարք դպրոցներ թէ տարրական, թէ միջնակարգ և թէ բարձրագոյն: Նա հրատարակեց բազմաթիւ գրքեր ու բրօշուկներ ժողովրդական ընթերցանութեան համար, իսկ որպէսզի աւելի մեծ զարկ տւած լինի գիտութեան զարգացման, նա նշանակեց մի շարք մրցանակներ լաւագոյն աշխատանքների համար: «Երբէք, ասում է Լուի Բլանը, այդչափ ջանք գործ չէր դրւած ցրելու ժողովրդական տգիտութեան խաւարը»:

Միապետութեան անկումից յետոյ Լուվրի և Տիւլիերիի դատարկւած պալատներում կօնվէնտը բաց արեց թանգարաններ: 1793 թ. նա հրատարակեց «քաղաքացիական օրէնսգիրքը», որի ընտելութիւնը խլեց 60 նիստ: Բացի այդ խոշոր օրէնքներից՝ կօնվէնտը հրատարակեց մի շարք մանր կանոններ, ինչպէս են՝ «հրահանգներ հովիւներին», «հրահանգներ հողագործ քաղաքացիներին», «հրահանգ մեղաբարոճութիւնը տարածելու մասին» և այլն: Կօնվէնտի օրէնսդրական աշխատանքների ծաւալի մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բաւական է յիշել, որ նա մշակել ու հրատարակել էր 11,200 դեկրետներ (կարգադրութիւններ): Կօնվէնտը բարեփոխեց նաև քրիստոնէական օրացոյցը: Այդ մասին ներկայացրած զեկուցումը սկսւում է հետեւեալ նշանաւոր խօսքերով. «Փրանսիայի վերածնութիւնը բաց է անում իրանով մի նոր պատմական դարերը ջան. անհրաժեշտ է այդ նոր էրան սկսել նոր ժամանակագրութեամբ»: Որոշեց նոր օրացոյցի ա-

աշխին օրն ընդունել 1792 թ. սեպտեմբերի 22-ը, որովհետև այդ ժամանակ էր հաստատուել հանրապետութիւնը, իսկ տարին բաժանել 365 օրի ու, 12 ամիսների Իւրաքանչիւր ամիս ունէր 30 օր. մնացեալ 5 օրն անւանեցին «սանկիւլոտային օրեր» և համարեցին տօն օրեր. առաջին օրը նւիրւած էր՝ հանճարին, երկրորդը՝ աշխատանքին, երրորդը՝ բարի գործերի, չորրորդը՝ վարձատրութեան, հինգերորդը՝ հասարակական կարմիքին: Իւրաքանչիւր ամիս ունէր իր առանձին անունը համաձայն տարւայ եղանակների: Այսպէս՝ աշնանային ամիսներն էին՝ Վանդէմիեր (խաղողաքաղի ամիս), Բրիւմէր (մառախուղի ամիս), Ֆրիմէր (սառնամանիքի ամիս), ձմեռնային ամիսներն էին՝ Նիվօզ (ձիւնի ամիս), Պլիւվիօզ (անձրևային ամիս), Վանտօզ (քամիների ամիս), գարնանային ամիսներն էին՝ Փէրմինալ (աճման ամիս) Ֆլօրէալ (ծաղիկները ամիս), Պրէրիալ (մարգերի ամիս). ամառնային ամիսներն էին՝ Մէսսիդօր (հունձի ամիս), Տէրմիդօր (տաք ամիս), Ֆրիւկտիդօր (պտուղների ամիս): Իւրաքանչիւր ամիս բաժանւած էր երեք տասնակի, (համապատասխան մեր շաբաթի). տասներորդ օրը կոչւում էր Դիկադի (համապատասխանում է մեր կիրակի օրւան):

Համադրելով քրիստոնէականի հետ այս յեղափոխական-հանրապետական օրացոյցը, կըստանանք հետեւեալ աղիւսակը.

1. Վանդէմիերի	1—30	համապատասխանում է	Սեպտեմ.	22—Հոկտեմ.	21
2. Բրիւմէրի	1—30	»	Հոկտեմ.	22—Նոյեմ.	20
3. Ֆրիմէրի	1—30	»	Նոյեմ.	21—Դեկտ.	20
4. Նիվօզի	1—30	»	Դեկտեմ.	21—Յուն.	19
5. Պլիւվիօզի	1—30	»	Յուն.	20—Փետր.	18
6. Վանտօզի	1—30	»	Փետր.	19—Մարտի	20
7. Փէրմինալի	1—30	»	Մարտի	21—Ապրիլի	19
8. Ֆլօրէալի	1—30	»	Ապրիլի	20 Մայիսի	19
9. Պրէրիալի	1—30	»	Մայիսի	20—Յունիսի	18
10. Մէսսիդօրի	1—30	»	Յունիսի	19—Յուլիսի	18
11. Տէրմիդօրի	1—30	»	Յուլիսի	19—Օգոս.	17
12. Ֆրիւկտիդօրի	1—30	»	Օգոս.	18—Սեպտեմ.	16
Սանկիւլոտային	1—5	»	Սեպտեմ.	17—Սեպտեմ.	21

Այսպէս յեղափոխութիւնը, ձգտելով խզել բոլոր կապերը հին կարգերի, սովորութիւնների ու բարքերի հետ, իր ամեն ինչ յեղաշրջող գործունէութեան մէջ չը կանգնեց կէս ճանապարհին:

Հասարակական կեանքի մէջ նա չը թողեց և ոչ մի ասպարէզ, որ-
տեղ նա չը մտցնէր իր բարեկենսական ոգին:

Դժբաղտաբար ներքին կուսակցական կռիւները, որ հետզհե-
տէ աւելի սուր կերպարանք էին ստանում, շուտով կործանեցին
կօնվէնտի ստեղծագործող աշխատանքները...

Մօնտանեարների մէջ վաղուց արդէն նկատոււմ էին տար-
բեր հոսանքներ: Մինչդեռ նրանք կուտւմ էին ընդհանուր հակա-
ռակորդի՝ ժիրօնդականների դէմ, այդ տարբերութիւնները չէին
արտայայտուում. նրանք ծածկւած էին, ինչպէս կայծերը մոխրի
տակ: Մակայն ժիրօնդականների անկումից յետոյ, հակառակ հո-
սանքները սկսեցին հետզհետէ, յեղափոխութեան զարգացման հետ
զուգընթացաբար աճել, գունաւորւել, կազմակերպուել... Վերջա-
պէս պարզ որոշեց երեք հոսանք:

Առաջին հոսանքի ներկայացուցիչներն էին Մարատը, Հէ-
բերը, Ծօմմետը: Սրանց համախոհները կողմնակից էին ծայրայեղ
դեմօկրատական սկզբունքների և ֆանատիկոս պաշտպաններ պրօլե-
տարիատի շահերի: Իրանց նպատակներին հասնելու համար, նրանք
քարոզում ու պահանջում էին մշտական տերրօրներ: Այս խմբա-
կի յենակէտը կազմում էր Պարիզի արւարձանների աշխատա-
ւոր մասսան, որ մշտական ղեկերում էր անծայր չքաւորութեան
մէջ: Այդ մասսան էր, որ լցնում էր Պարիզի բոլոր ապստամբու-
թիւնների ժամանակ բողոքողների շարքերը: Մարատի մահից
յետոյ, այս խմբակի գլուխը անցաւ Հէրերը, «Père Duchêne» ժո-
ղովրդական լրագրի հրատարակիչը: Երկրորդ հոսանքի ներկա-
յացուցիչներն էին Դանտօնը և նրա բարեկամ երիտասարդ հրա-
պարակախօս Կամիլլ Դէմուլենը: Սրանց համախոհները՝ «դանտօ-
նականները», կազմում էին մօնտանեարների չափաւոր մասը: Լի-
ներով անկեղծ յեղափոխականներ ու հանրապետականներ, սրանք,
այնուամենայնիւ, չէին հաւանում ծայրայեղ սաբսափի քաղա-
քականութեանը ու յաճախ բողոքում էին տերրօրների դէմ: Շնոր-
հիւ դրան ծայրայեղ յեղափոխականները սկսեցին կասկածանքով
վերաբերել սրանց: Յայտնի է, որ, առհասարակ, փոթորկալից
ժամանակներում անվճռողականութիւնը, չափաւորութիւնը չա-
փազանց վտանգաւոր են լինում: Ինքը Դանտօնը վերջին ժամա-
նակներում, արդէն ակտիւ կերպով չէր գործում. նա ատում էր
չափն ու սահմանն անցած տերրօրները, և անհամբեր սպասում

էր նրանց վերջանալուն: աճախ թւում էր, որ հսկայ յեղափո-
խականը արդէն յոգնել է յեղափոխութիւնից...

Երրորդ հոսանքի ներկայացուցիչներն էին՝ Ռօբէսպիերը, և
նրա երկու բարեկամները՝ Մէն-ժիւստն ու Կուտօնը: Սրանց ձեռ-
քին էր կենտրօնացած կառավարչական ղեկը, ընդհանուր յեղա-
փոխական ոյժը: Ռօբէսպիերը, որին անւանում էին «սնկաշառ»,
վայելում էր վստահութիւն ու յարգանք թէ կօնվէնտում և թէ ժո-
ղովրդական լայն մասսաների մէջ: Նա արդէն de facto ղեկա-
տօր էր: Տարւած լինելով ամբողջովին ժան ժակ Ռուսսօի իդէա-
լիստական վարդապետութեամբ, Ռօբէսպիերը ձգտում էր վերա-
ստեղծել բոլոր հասարակական կարգերը համաձայն վերացական
սկզբունքների: «Ռօբէսպիերը, — պատմում է Բլօսը, — ասում էր, որ
ուզում է նոր պետութեան մէջ եսականութիւնը փոխարինել բա-
րոյագիտութեամբ, պատիւը՝ ազնւութեամբ, սովորութիւնները՝
սկզբունքներով, ցանկութիւնը՝ պարտաճանաչութեամբ, դժբախ-
տութեան արհամարանքը՝ արատի արհամարանքով, յանդգնու-
թիւնը՝ պարծանքով, սնափառութիւնը՝ մեծահոգութեամբ, ոսկու
սէքը՝ փառքի սիրով»... «Գեմօկրատական կառավարութեան հիմքը, ա-
սում էր նա, կազմում է առաքինութիւնը, իսկ առաքինութիւնը կեանքի
մէջ իրագործելու համար միակ միջոցն է՝ սարսափը» *):

Յեղափոխութեան յետագայ անցքերը պարզ ցոյց տւին, թէ
որչափ խիստ կերպով սխալեց Ռօբէսպիերը, կարծելով, որ սար-
սափի միջոցով կարելի է բարեփոխել սօցիալական կարգերը.
հէնց սարսափի ծայրայեղ կիրառութիւնն էր, որ բերեց իրեն,
Ռօբէսպիերին, դէպի կատարեալ անկումն... Ինչպէս առասպելա-
կան Սաողունն էր ուտում իր երեխաներին, այնպէս էլ ազա-
տութեան տերրօրները կլանեցին իրանց հեղինակներին ու հիօք
դրին յետագայ բռնակալութեան...

Այս երեք հոսանքների մշտական շփումներն առաջ բերին
և մօնտանեարների կուսակցութեան մէջ կատարեալ պառակ-
տումն:

Բացարձակ պառակտման առիթ տւեց տերրօրի խնդիրը:
1793 թ. սեպտեմբերի 17-ի օրէնքի շնորհիւ **)

*) Блюэ — Ист. фр. рев. 4р, 220.

**) Այդ օրէնքը ուղղւած էր քաղաքականապէս անբարեյոյս տարրերի
դէմ, դրանով «կասկածաւոր» էին յայտարարում

ուել էին սովորական երևոյթ: Համարեա օր չէր լինում, որ մարդիկ մահւան չը դատապարտուէին. բանտերը լցած էին բանտարկեալներով, բայց էլի չէր կտրուում նոր եկող զոհերի շարանը...

Գանտօնականներն այլևս չը հանդուրժեցին, և տաքարին Կ սփիլ Դէմուլէնը հանդէս եկաւ մի շարք ծանր մեղադրանքներով յեղափոխական կառավարութեան դէմ:

Համեմատելով իրերի ժամանակակից դրութիւնը հոովմայեցի կայսեր Ներօնի իշխանութեան օրերում տիրող կարգերի հետ, Դէմուլէնը ասում է հետևեալը.

«Եթէ մարդիկ չէին ուղում մահւան պատժի ենթարկելի (Ներօնի իշխանութեան ժամանակ), պիտի բարձրաձայն յայտնէին իրանց ուրախութիւնն ընկերների ու բարեկամների մահւան առթիւ. շատերը նոյնիսկ մաղթանքներ էին կատարում աստուածների առաջ: Անհրաժեշտ էր գոնէ պահպանել դէմքի ուրախ, բաւական ու խաղաղ արտայայտութիւն. մարդիկ երկիւղ էին կրում, որ չըլինի թէ հէնց այդ երկիւղը կասկածելի երևայ: Ամեն ինչ զարթեցնում էր բռնակալի կասկածանքը: Եթէ մի որևէ քաղաքացի ձեռք էր բերում ժողովրդականութիւն, նա համարում էր կայսեր ախոյեան, և նա կասկածելի էր: Եթէ մարդ խուսափում էր ժողովրդականութիւնից և ապրում էր մեկուսացած, հեռու հասարակական կեանքից, նա կրկին գրաւում էր իր վրայ ուշադրութիւն, և դա կասկածելի էր: Եթէ մարդ աղքատ էր, հարկաւոր էր համարում մի առան-

1) Նրանք, որոնք կողմնակից են բռնութեան ու թշնամի ազատութեան իրենց վարքով, խօսքով ու հեղինակութիւններով.

2) Նրանք, որոնք զրկւում են իրենց հասարակական պաշտօններից կօնփէտի կամ նրա կօմիտարների կարգադրութեամբ.

3) Այն բոլոր հին ազնւականները, որոնք մշտական չեն արտայայտել իրենց համակրանքը յեղափոխութեան և այլն:

Այս օրէնքի միտքը աւելի պարզ լուսաբանում է Բարէրը. «Կասկածաւոր են, ասում էր նա, ազնւականները, կասկածաւոր են պալատականներն ու օրէնսդէտները: կասկածաւոր են քահանաները. կասկածաւոր են՝ բանկիրներն ու օտարները, Կասկածաւոր է նա, ով զանգատում է այն ամենից, ինչ կատարում է յեղափոխութեան մէջ. կասկածաւոր է նա, ում տիրութիւն են պատճառում մեր յաջողութիւնները»: Гейсербъ — История фр. рев. кр. 368.

ձին ուշադրութեամբ հետևել նրան: Չէ որ ոչ որ այնքան գործունեայ չէ, որքան շունևորը,— և դա կասկածելի էր: Եթէ մէկը փիլիսօփա էր կամ հետօր կամ բանաստեղծ, վաճ նրան. նա կարող էր աւելի մեծ հոչակ ստանալ, քան նրանք, որոնք կառավարում էին պետութիւնը,— և դա կասկածելի էր: Մի խօսքով, այդ ժամանակ անւանի մարդիկ և առհասարակ մարդիկ, որոնք վարում էին սրևէ պաշտօն, այնքան սակաւ էին մեռնում բնական մահով, որ եթէ մի մարդ չէր մեռնում զահճի ձեռքից, այդ մասին հաղորդում էին մամուլում, և այդ անցքը յիշատակում էին պատմութեան մէջ: Ներօնի իշխանութեան օրով միայն մի քուրմ մեռաւ բնական մահով իր անկողնու մէջ, և այդ դէպքի վրայ մարդիկ նայում էին, ինչպէս հրաշքի» *):

Տաղանդաւոր հրապարակախօսի այս սրամիտ անալոգիաները, աներկղիմի ու համարձակ մեղադրանքները, նրա արձակած թուրաւոր սլաքները հասան իրանց նպատակին. նրանք մեծ խլրտում առաջ բերին հակառակորդների բանակում... Ռօբէսպիերի և նրա համախոսների զարոյթը չափ չունէր... Բայց երբ կամիլլ Դէմուլէնը առաջարկեց հիմնել «ողորմածութեան կօմիտէ» և ամենքի համար պարզուց, որ դա յեղափոխութեան ու տերրօրնների վերջաւորութեան սկիզբն է, Ռօբէսպիերի խմբակը այլևս չը համբերեց... «Առաքինութիւն» քարոզողները որոշեցին մի հարուածով վերջ դնել իրանց հակառակորդների դիմադրութեանը: Ներկայանալով կօնվէնտին, նրանք հազար ու մի մեղադրանք թափեցին թէ գանտօնականների և թէ հէրերտականների դէմ, և ապա պահանջեցին նոր լիազօրութիւններ «ազատելու հանրապետութիւնն ու յեղափոխութիւնը բոլոր չարագործներից»...

«Քաղաքացիներ, ասաց այդ առթիւ Սէն Ժիւստը, դուք կամեցաք հիմնել հանրապետութիւն, իսկ եթէ դուք միևնոյն ժամանակ չէք ընդունի հանրապետութեան բոլոր պահանջները, այդ դէպքում հանրապետութիւնը անխուսափելիօրէն կը կործանուի և ժողովուրդը կը կորչի նրա աւերակների տակ. Ո՞վ խղճում է ձերբակալւածներին, նա մեղաւոր է հանրապետութեան առաջ, նա արժանի է պատժի: Արժանի է պատժի նա, ով դէմ է առաքինութեան. արժանի է պատժի և նա, ով հակառակ է տերրօրններին»...

*) Блюсь—Ист. фр. рев. кр. 222.

Կօնվէնտը տեց Ռօբէսպիերի պահանջած լիազօրութիւնները, և այդ վայրկեանից խփեց երկու հակառակ կոնսակցութիւնների մահաւան ժամը...

1794 թ. մարտի 24-ին հէրերտականների գլխաւոր ղեկավարներին բարձրացրին կախաղան, իսկ ապրիլի 5-ին՝ Դանտօնին, Կամիլլ Դէմոլէին և նրանց մի քանի ուրիշ համախոհներին:

Երբ Դանտօնի բարեկամներէից մէկը, նախազգուշացնելով նրան սպանացող վտանգի մասին, խորհուրդ տւեց հեռանալ Փրանսիայից, Դանտօնը, զայրացած պատասխանեց, իսկական յեղափոխականին վայել խօսքերով. «Հեռանալ, իսկ միթէ՞ կարելի է կօշիկ հետ տանել և հայրենիքը»... Իսկ երբ յեղափոխական տրորուհալը Դանտօնին յայտնեց նրա մահաւան դատաւճուի մասին, նա ասաց. «բայց նրանք երկար ժամանակ չեն վայելի իրենց յաղթանակի պտուղները. ես կը քաշեմ իմ յետեից Ռօբէսպիերին... Ռօբէսպիերը կը յետեի ինձ»...

Եւ նրա գուշակութիւնը շուտով իրագործւեց...

5.

Դանտօնականները ու հէրերտականները մահից յետոյ Ռօբէսպիերը քնաց միակ իշխողը, միակ ազդեցիկ մարդը հանրապետութեան մէջ: Ամենքը նրան էին նայում, նրան հետևում, նրան լսում: Նա էր հանգիստանում կառավարչական իշխանութեան միակ ներկայացուցիչը, նրա ձեռքին էին կենտրօնացած յեղափոխութեան բոլոր թիւերը. նա էր իշխում թէ «բարօրութեան կօմիտէում» և թէ կօնվէնտում: Նրան մեծարում, շողքօրթում էին, նրանից երկիւղ էին կրում... Նա՛ կատարեալ դիկտատօր էր...

Ռօբէսպիերի կողքին կանգնած էր նրա երիտասարդ ընկեր Սէն-Փիւստը: Սա ամբողջովին բաժանում էր Ռօբէսպիերի հայեացքները, երկրպագում նրան, խոնարհուում նրա առաջ... Ռօբէսպիերի նման տարեւած լինելով Ռուսօի վարդապետութեամբ, նա ձգտում էր իր հոգու ամբողջ թափով ստեղծելու նոր հասարակական կարգեր համաձայն իր վերացական իդէալներին ու դաւանած սկզբունքներին: Սրա համար ևս իւրաքանչիւր արդար հասարակական կազմի հիմնական պայմաններն էին առաքինութիւնն ու սարսափը:

Եւ Սէն Փիւստը ֆանատիկօսին յատուկ վճռականութեամբ ու հետևողականութեամբ կեանքի մէջ էր անցկացնում իր այդ քաղաքական համոզմունքները: Նրա սիրտն ու զգացմունքներն ամբողջովին ենթակայ էին մի անզամ արդէն ընդունած տեսական սկզբունքներին. նա չը գիտէր ոչ խղճալ, ոչ տատանւել... Եւ Ռօբէսպիերը ու՛Սէն Փիւստն իրանց ոգու ամբողջ թափով աշխատում էին իրօք ստեղծելու ժողովրդապետութիւն, օրինակ ունենալով իրանց համար հին յունական ու հույժէ սկաս հանրապետութիւնները...

Նրանք ամեն տեղ՝ թէ կօնվէնտում, թէ «բարօրութեան կօմիտէում», թէ եակօրինների ակումբում անընդհատ խօսում ու քարոզում էին իրանց «առաքինութեան թէօրիան»: Հաւատացած լինելով, որ օրէնսդրական ճանապարհով կարելի է մարդկանց դարձնել առաքինի ու աղնիւ, հասցնել հասարակութիւնը բարոյական կատարելութեան՝ նրանք չէին դադարում կօնվէնտի միջոցով հրատարակել մի շարք հրահանգներ, որոնք պիտի ներշնչէին ժողովրդական մասսաներին բարոյագլխութեան զգացմունքները...

Իսկ որպէսզի իրանց իշխանութիւնը, իրանց գերիշխող դիրքը դրած լինեն հաստատուն հիմունքների վրայ, նրանք նոր ոյժ տւին տերրօրներին, մշտական սարսափի մէջ պահելու համար թէ կօնվէնտը և թէ հասարակութիւնը...

Տերրօրները թէ Պարիզում և թէ դաւառներում այնքան սաստկացան, որ համարեա կորցրին իրանց նշանակութիւնը...

Այժմ կախաղան էին բարձրացնում ոչ միայն միապետականներին, ազնւականներին, հոգևորականներին, ամեն կարգի բուրժուաներին, այլ և ազբատ մարդկանց, և այնէլ ոչ միայն հանրապետութեան դէմ գործած ծանր յանցանքների համար, այլ և այնպիսի չնչին ու աննշան առիթներից գրգւած, որոնց մասին չարժէր իսկ խօսել, ոչ թէ ամբողջ մի յեղափոխական դատ բաց անել. կախաղան էին բարձրացնում առանց զանազանելու սեռն ու հասակը, դիրքն ու յանցանքը... Ս.յապէս, 1793 թ. դեկտեմբերի 9-ին մահաւան են դատապարտում չորս գերձակներ, 12-ին՝ մի 60 տարեկան կին, իր աղախնու հետ, 1804 յունւարի 8-ին՝ երկու կին, որոնցից մէկը միապետական թերթի բաժանորդագրութիւն ընդունելու համար. փետրւար ամսում՝ ինն կին, որոնցից մէկը գեղ-

Ղրուհի էր. մարտի 2-ին՝ մի քահանայ, մի քաղաքագուլուխ, երկու գիւղացի. ապրիլի 24-ին՝ 12 կին, որոնցից մէկը 70 տարեկան պառու էր, իսկ մի քանիսը 18--22 տարեկան դիռատի օրիորդներ. մայիսի 8-ին՝ հռչակաւոր քիմիկոս Լավուազիէն. երբ, ի միջի այլոց, վերջինս խնդրեց յեղափոխական ատեանից չորս շաբաթով յետաձգել իր մահան դատավճռի իրագործումը, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ մի կարևոր գիւտի համար անհրաժեշտ փորձերն ատարտելու, յեղափոխական ատեանը (տրիբունալը) ցինիկարար պատասխանեց՝ «մեզ գիտնականներ հարկաւոր չեն» . .

Եւ այսպէս տերրօրները Դանտօսի մահից յետոյ ամբողջ չորս ամիս շարունակուեալ էին անընդհատ ու անխնայ... Օրեր էին լինում, որ զոհերի թիւը հասնում էր 50 և նոյն իսկ 80 հոգու... .

Պարիզում գիլիօտիներն զոհ գնացին 2750 հոգի, որոնցից միայն 650-ը ունեւոր դասակարգից էր, իսկ մնացեալ 2100 հոգին պատկանում էին ժողովրդական չքաւոր խաւերին... .

Այս անգրւսպ ու անմիտ հալածանքը, որ մղում էր «յեղափոխական» կառավարութիւնը հանրապետութեան երեւակայական թշնամիների դէմ, շուտով առաջ բերեց հասարակութեան անխտիր բոլոր խաւերի մէջ անսահման զայրոյթ ու ատելութիւն: Բանւորական մասսաները չէին կարողանում ըմբռնել, թէ ինչու հանրապետութեան թշնամիներին ոչնչացնելու համար անհրաժեշտ է կոտորել աշխատաւորներին՝ գիւղացիներին, կօշկակարներին, դերձակներին, հացթուխներին, սափրիչներին, խոհաբարներին... .

Եւ Պարիզի արւարձանների աշխատաւոր մասսան, որ մինչև այդ ժամանակ հաւատով ու վստահութեամբ էր վերաբերւում դէպի յեղափոխութիւնը ու նրա առաջնորդին՝ իր «սնկաշառ» Ռօբէսպիերին, սարսափի սիստեմի տակ հետզհետէ սառեց ու յետ քաշւեց թէ յեղափոխութիւնից և թէ Ռօբէսպիերից... .

Ժողովուրդը հեծում էր ծայրայեղ աղքատութեան մէջ. նա պահաջում էր հաց ու աշխատանք, իսկ յեղափոխական կառավարութիւնը կերակրում էր նրան միայն տերրօրներով ու սարսափի նոր խոտտումներով... Ռօբէսպիերի ճառերը համարեա միշտ վերջանում էին միևնոյն խօսքերով. «վաղը մենք կը սկսենք նորից կուլել մոլութիւնների ու բռնակալների դէմ»... .

Եւ զժգոհութիւնը տիրող սիստեմից սկսեց կամաց-կամաց համակել ամենքին... .

«Մտածել, որ այդպիսի մի սիստեմ, ասում է պատմաբան Հէյսերը, կարող է երկար տևել, որ նա չի ոչնչացնի ինքն իրեն, կուլ չի տայ իր հեղինակներին, ասել է թէ՛ յուսահատուել մարդկային բնութեան մէջ... .

Եւ արդարև. սարսափի ոյժով ստեղծւած կառավարչական սիստեմը անկարող եղաւ դիմանալ առաջին իսկ թշնամական յարձակումներին և, իբրև մի խարխուլ շէնք, նա փուլ եկաւ, իր աւերակների տակ թողնելով կառուցանողներին... .

Սարսափի այդ սոսկալի օրերին Ռօբէսպիերը միտք յղացաւ «առաքինութեան» վրայ հիմնւած հանրապետական կարգերի մէջ մտցնել նոր բարեփոխումներ, և նա սգսեց այդ կրօնական ասպարիզից: .

Մայիսի 7-ին ներկայանալով կօնվէնտին, նա առաջարկեց ստեղծել նոր կրօնական կուլտ՝ այն է «Բարձրագոյն էակի» պաշտամունք: .

Նա մի երկար ճառի մէջ ապացուցանում էր, որ պետութեան անհրաժեշտ է այդ կուլտը, և չու հնազանդ կօնվէնտը կայացրեց հետեւալ որոշումը. թէև շատերը հօգիւ էին ծածկում իրանց արձամարանքն ու հեգնանքը... .

«Փրանսիական ժողովուրդն ընդունում էր Բարձրագոյն էակի գոյութիւնը և հոգու անմահութիւնը: .

«Նա ընդունում է, որ մարդիկ այն ժամանակ միայն արտայայտած կը լինեն իրենց պատկառանքը դէպի Բարձրագոյն էակը, երբ նրանք կը կատարեն իրանց մարդկային պարտականութիւնները: .

«Պէտքէ կատարել յատուկ տօներ, որպէս զի մարդիկ չը մոռանան Բարձրագոյն էակին»:

Կօնվէնտը յայտարարեց, որ յունիսի 8-ին ամբողջ Փրանսիայում պիտի կատարուի Բարձրագոյն էակի տօնը... .

Այդ տօնը Պարիզում տօնեց չափազանց հանդիսաւոր ու շքեղ կերպով: .

Կօնվէնտը այդ օր ընտրեց Ռօբէսպիերին նախագահ. նա իրան պահում էր ինչպէս մի քուրմ... Հանդէսը տեղի ունեցաւ Մարսեան ընդարձակ դաշտում: Ժողովւած էր մեծ բազմութիւն: Ներկայ էր

ամբողջ կօնվէնտը: Գաւառներէն եկած պատուիրակները ձեռն-
րին բռնած ունէին մի մի ծաղկի փունջ, իսկ կանայք ու օրիորդ-
ներ տանում էին ծաղիկներով լի կտորներ: Ռօբէսպիերը գնում
էր կօնվէնտից մի քանի քայլ առաջ. նա մի քանի անգամ ճա-
ռեր արտասանեց, որոնց մէջ խօսում էր Բարձրագոյն Էակլի մա-
սին, մարդկանց հաւասարութեան, ազատութեան մասին, բռնա-
կաշնների դէմ մաքառելու անհրաժեշտութեան մասին: Իր վերջին
ճառը նա վերջացրեց նոյն անմխիթար խօսքերով.

«Այսօր, տասն նա, մենք նւիրենք մեզ անկեղծ ուրախու-
թեան հրճանքին, իսկ վաղը նորից սկսենք մարտիկ ժողովրդի մեր
բռնակալների դէմ»:

Շատերը սպասում էին, որ այդ օր տեղի կունենայ քաղա-
քական coup d'état (պետական յեղաշրջում), որ Ռօբէսպիերը կը
յայտարարի իրեն զիկատուօր, և որ այդ օրւանից կը զարարեն
տիրորդներն ու կըսկսուի խաղաղ կեանք:

Սակայն այդ յոյսերը չարգարացան. ընդհակառակը, Ռօբէս-
պիերը, նկատելով, որ այդ օրւանից նրա հակառակորդները ա-
ւելի խիստ թշնամական դիրք են բռնել, որ ընդհանուր դժգո-
հութիւնն առաւել ևս սաստկանում է, որո՛ւից աւելի ևս ուժե-
ղացնել սարսափը, ապացուցանելու համար, որ նա մնում է նոյն
կրակոտ յեղափոխականը... Եւ յիրաւի. վերակազմած յեղափոխա-
կան ատեանը 45 օրւայ ընթացքում կախաղան բարձրացրեց 1285
մարդ...

Սակայն իզուր. այդ ամենը միայն օրհասական ջղածգու-
թիւններ էին. նրա գերիշխանութեան ժամն արդէն խփել էր...
Տերրօրները, ընդհակառակը, աւելի արագացրին նրա անկումը...

Հասարակութեան խուլ գոյրոյթը արդէն պատրաստ էր
գուրս պոռթկալու: Թէ կօնվէնտում և թէ կօմիտէներում արդէն
կազմակերպւած էր ուժեղ օպպօզիցիա (զիմադրական ոյժ) Ռօ-
բէսպիերի դէմ: Վերջինս էլ իր կօզմից որոշել էր պատժելու իր
գլխաւոր հակառակորդներին, և չը քաշուց նոյն իսկ այդ մասին
պարզ ակնարկներ անելու եակօբիւնների ակումբում, ուր նա դեռ
վայելում էր որոշ չափով ազդեցութիւն:

Ռօբէսպիերի այդ ակնարկները ստիպեցին նրա թշնամիներ-
րին մեծ փութկոտութեամբ կազմակերպել և միահամուռութեամբ
գրոհ տալ ատելի զիկատուօրի դէմ...

Այդ նշանաւոր ընդհարումը տեղի ունեցաւ յեղափոխու-
թեան երկրորդ տարւայ տէրմիդօրի 9-ին (1794 թ. յուլիսի 27-ին).
կօնվէնտը այդ օր բացարձակապէս ապստամբեց Ռօբէսպիերի ու
նրա ստեղծած կարգերի դէմ...

Կօնվէնտի նիստը բացւեց Սէն-Փիլատի մեղաբարկան ճա-
ռով, որի նպատակն էր ձերբակալել տալ իրանց գլխաւոր հա-
կառակորդներին:

Բայց հաղիւ Սէն-Փիլատն, արտասանում է մի քանի խօսք,
երբ նրան ընդհատում է Տալիանը հետևեալ խօսքերով.

«Ոչ մի ազնիւ քաղաքացի չէ կարող առանց արտասուքի
տեսնել այն բոլոր դժբախտութիւնները, որոնք հասել են մեր հայ-
րենիքին: Երկպառակութիւնները տիրում են ամէնուրեք: Այսօր
նորից կամենում են յարձակում գործել, որպէսզի հայրենիքը
գլորեն արհաւիրքների անդունդը: Ես պահանջում եմ, որ քօղը
ամբողջովին պատուիք»:

«Անհրաժեշտ է, անհրաժեշտ է,»— թնդում է ամբողջ կօն-
վէնտը:

Մինչդեռ Սէն-Փիլատը շանթաւար եղածի պէս մնում է տե-
ղում քարացած, ամբիոն է բարձրանում մի ուրիշ հրետօր՝ Բի-
լիօ-Վարէնը.

«Երէկ եակօբիւնների ակումբում մտազրութիւն էին յատնում
ոչնչացնելու ազգային կօնվէնտը. երէկ ևս այնտեղ տեսայ մարդ-
կանց, որոնք սոսկալի լուտանքներ էին թափում նրանց գլխին,
որոնք երբէք չեն դաւաճանել յեղափոխութեան: Ես տեսնում եմ
այստեղ բարձունքներում նստած դրանցից մէկին, որը սպասում
էր ժողովրդի ներկայացուցիչներին. ահա նա»...

«Չերբակալել դրան, ձերբակալել»— որոտաց միաձայն կօն-
վէնտը...

Ռօբէսպիերը ջանք էր անում ամբիոն բարձրանալ խօսե-
լու, արդարացնելու իրան, սակայն իզուր. նրան չէին թողնում...
«Թող կորչի բռնակալը»— ազաղակների տակ յուզւած ու այլալ-
ւած Ռօբէսպիերը ընկնում է իր աթոռի վրայ...

Անմիջապէս ձերբակալում են նրան և գուրս տանում... Ռօ-
բէսպիերի վերջին խօսքն է լինում «Հանրապետութիւնը կորած է,
աւազակները յայթեցին»...

Հէնց որ կօմիտէնան լուր է առնում Ռօբէսպիերին հասած

գժբախտութեան մասին, իսկոյն փորձ է անում ապստամբեցնել ազգային գւարդիան և ազգաբնակչութիւնը կօնվէնտի դէմ:—Սակայն կօմմունայի բոլոր ջանքերն անցնում են ապարդիւն: Ամեն բան վերջնականապէս տանուլ էր տրւած:

«Պարիզի բոլոր 48 սէկցիաներից, ասում է Բլօսը, 18-ը հանդէս եկան պաշտպանելու կօնվէնտը, իսկ 13-ը՝ Ռօբէսպիերին. մնացեալ սէկցիաներն անվճռողական դրութեան մէջ էին, իսկ Սէնտ-Մնտուանի արւարձանը չէր ուզում ոչ մէկի կողմն էլ անցնել. նա ուզում էր կուել բացառապէս հանրապետութեան համար: Բանւորները հանրապետութիւնը «անկաշառ» Ռօբէսպիերից բարձր էին դասում»:

Կօնվէնտի կարգադրութեամբ Ռօբէսպիերին և նրա մի քանի ապստամբ ընկերներին տարան բանտ:

Յաջորդ օր, տէրմիդօրի 10-ին (յուլիսի 28-ին) Ռօբէսպիերը, Սէն Ժիւստը, Կուտօնը, ազգային գւարդիայի հրամանատար Անրիօնն և էլի 17 հոգի նրա համախոհներից զոհ գնացին իրանց փառաբանած գիլիօտինին...

Երբ Ռօբէսպիերի գլուխը ընկաւ, լուեցին ծափահարութիւններ, որ տեւեցին մի քանի բուպէ...

«Այսպէս ընկաւ Մակսիմիլիան Ռօբէսպիերը, ասում է Բլօսը,—որ մօտ չորս ամիս Ֆրանսիայի դիկտատօրն էր: Նրա պետական գաղափարը նոյնքան սահմանափակ էր, որքան նրա կառավարչական սխտեմը դաժան: Նա իրան զոհեց առաքինութեան վրայ հիմնւած պետութեան գաղափարի համօր, բայց իր հակառակորդների դէմ մղած կռիւ մէջ անողորմ էր ու նեւգ: Նա մոռացել էր, որ փրփրոտփայլութեան վերացական հասկացողութիւններն իրագործուում են միայն այն դէպքում, երբ գոյութիւն ունին նրանց համապատասխան նիւթական պայմաններ» *):

6.

Ռօբէսպիերի մահից յետոյ սկսեց հակա-յեղափոխութիւնը իր աւելի սոսկալի սարսափներով... Միւս օր արդէն կօնվէնտը մահւան դատապարտեց կօմմունայի 70 անդամներին, որոնք մասնակցել էին ապստամբութեան, և 12 հոգի էլ Ռօբէսպիերի համախոհներից...

Տիրմիդօրիան կուսակցութիւնը,—այսպէս էին անւանում տէրմիդօրի 9-ին կատարւած յեղաշրջման հեղինակները, կարճ ժամանակամիջոցում ոչնչացրին Ռօբէսպիերի կուսակցութիւնը: Սակայն, իրանք չը կարողացան իրանց տարած յաղթութեան պտուղները վայելել... Կօնվէնտի աշակողմեան րէակցիօն տարրերը, աշակցութիւն ստանալով գաղթական արքայականներից, որոնք ահագին խմբերով վերադառնում էին հայրենիք, իրանց ձեռքն առան կառավարչական ղեկը, և այդ օրւանից սկսեց մի կատաղի ու անզուսպ րէակցիա, որի աւերիչ հողմը կործանեց ամեն ինչ: Միապետականները, տարւած իրանց տենչանքներով՝ վերականգնել հին Ֆրանսիան, լցւած վրէժխնդրութեան զգացմունքով, սկսեցին անխնայ ու վայրենի հալածանք յեղափոխութեան ու հանրապետութեան դէմ... Կարմիր տերթօրներին փոխարինեցին սպիտակ տերթօրները, որոնք աւելի անմիտ ու աւելի անպութ էին... Ամբողջ Ֆրանսիան լողում էր արեան գետերի մէջ... Արիստօկրատիայի այլասեււած սերունդը՝ «ոսկի երիտասարդութիւնը», զինւած հաստ մահակներով, որսում էին հանրապետականներին ու անասելի տանջանքների ենթարկում... Մեռածներին անգամ հանգիստ չէին թողնում: Այսպէս «ոսկի երիտասարդութիւնը», Պանթէօնից հանելով Մարատի աճիւնը, գցեց կոյուղու մէջ... Կօնվէնտը ամբողջովին կլանւած էր կուսակցական կոիւններով և յեղափոխութեան ու հանրապետութեան հալածանքով: Նա փոխեց նախկին որոշումներն ու օրէնքները, վերակազմեց յեղափոխական ատեսանը, ազատեց մի շարք հակահանրապետական բանտարկեալներին, վերգարծրեց հալածւած ժիրօնդականներին կօնվէնտ և այլն, և այլն:

Մինչ այդ՝ ժողովրդի դրութիւնը շարունակում էր մնալ նոյն անմխիթար պայմանների մէջ: Կենսական միջերջների մշտական պակասութեան մէջ ղեգերող ժողովուրդը չը կարողացաւ տանել տիրող անարխիան, և նորից պարզեց ապստամբութեան դրօշը...

1795 թ. մայիսի 20-ին բանւորական մասսաները ներս խուժեցին կօնվէնտ «Հնց և 1793 թ. սամմանադրութիւն» ազգակներով... Կօնվէնտը զինւորական ոյժով ցրեց ապստամբներին և սաստկացրեց հալածանքը... Այդ միջոցին մօնտանեարների կուսակցութեան մնացորդներն էլ ամբողջովին զոհ գնացին գիլիօտինին...

Երբ Կօնվէնտը այդպիսով ճնշեց իր բոլոր հակառակորդներին, նա ձեռնամուխ եղաւ նոր սահմանադրութեան մշակման:

*) В. Блюэ — «Ист. фр. рев.», стр. 248.

1795 թ. օգոստոսի 22-ին նա յայտարարեց այդ սահմանադրութիւնը, որ թէև անւանուած էր հանրապետական, սակայն զուրկ էր դեմօկրատական բոլոր հիմունքներից: Նոր սահմանադրութեամբ ընտրողական իրաւունքը պատկանում էր սեփականատէրերին. ընդունւած էին երկաստիճան ընտրութիւններ: Պարլամենտը բաղկացած էր այժմ երկու պալատներից՝ «հինգ հարիւրի խորհրդից» և «ձերակոյտից» (Coseil des anciens): Բացի այդ կար և մի ուրիշ մարմին, որ բաղկացած էր հինգ անդամներից. դա կոչուում էր դիրեկտորիա. դիրեկտորիայի ձեռքին էր կենտրոնացած կառավարչական իշխանութիւնը, որ պատասխանատու էր ժողովրդի ներկայացուցիչների առաջ: Պահպանւած էին և առանձին միջնխտրութիւնները:

Այսպիսով ժողովրդական մասսաները նորից զրկւեցին քաղաքական իրաւունքներից, և պետական իշխանութեան զեկը անցաւ ունեւոր դասակարգերին...

Սակայն, եթէ այս սահմանադրութիւնն իր հակաժողովրդական սկզբունքներով բաւարարութիւն չը տւեց բանւորութեանը, նա միևնոյն ժամանակ մեծ դժգոհութիւն առաջ բերեց նաև արքայականների շրջաններում: Մինչև այդ ժամանակ սրանք յոյսեր էին տածում, որ նոր սահմանադրութեան միջոցով կարելի կը լինի վերականգնել միապետական կարգերը, բայց այժմ տեսնելով, որ սահմանադրութիւնը չէ արդարացնում իրանց յոյսերը, դիմեցին զինւած ապստամբութեան...

1795 թ. վանդէմիերի 13-ին (հոկտ. 4-ին) ապստամբ արքայականները, մօտ 40,000 հոգի, յարձակեցին կօնվէնտի վրայ: Վերջինս իր պաշտպանութիւնը յանձնեց երիտասարդ զինուորական, Նապոլէօն Բօնապարտին. սա թէև իր ձեռքի տակ ունէր միայն 7000 զինուոր, բայց յաջողութեամբ ցրեց արքայականներին ու աղատեց կօնվէնտը...

Այսպէս կօնվէնտը յաղթանակող հանդիսացաւ թէ բանւորների և թէ միապետականների դէմ. երկու ծայրայեղ կուսակցութիւնները, պարտութիւն կրելով, հեռացան՝ քաղաքական ասպարիզից, թողնելով պետական իշխանութիւնը միջին դասակարգին՝ բուրժուազիային:

1795 թ. բրիւմէրի 4-ին (հոկտ. 25-ին) կօնվէնտը, կատա-

րելով նոր սահմանադրութեան համաձայն պարլամենտական ընտրութիւնները, ցրեց:

Այսպէս վերջացաւ դեմօկրատական հանրապետութեան շրջանը և սկսեց բուրժուազիական հանրապետութեան շրջանը, որ նոյնպէս երկար չը շարունակեց, տևեց միայն 3 տարի՝ մինչև 1799 թ.:

Այս ժամանակամիջոցում տեղի ունեցաւ կրկին մի փորձ խլել բուրժուազիայի ձեռքից իշխանութիւնը ու հաստատել ժողովրդական հանրապետական կարգեր, սակայն դա էլ անյաջող անցաւ: Այդ փորձը արեց կօմմունիստ Բաբեօֆը:

Բաբեօֆը «Le tribun du peuple» թերթի խմբագիրն էր: Նա միշտ իբ օրգանում յարձակում էր բուրժուազիայի վրա, աշխատելով աշապանել ժողովրդական չքաւոր խաւերը: Նա ասում էր, որ անհրաժեշտ է ոչնչացնել ժողովրդի չքաւորութիւնն ու տգիտութիւնը, հարկաւոր է իրականացնել իսկական հաւասարութիւն: Մասնաւոր սեփականութիւնը, քարոզում էր նա, կազմում է բոլոր հասարակական շարիքների աղբիւրը: Գոյքը՝ աւազակների ձեռքին է, իսկ օրէնքը՝ զօրեղների:

Արեգակը լոյս է տալիս ամենքին, իսկ երկիրը չէ կազմում ոչ ոքի սեփականութիւն: Հողը և առհասարակ բոլոր անշարժ կալւածները պիտի անցնեն հասարակութեան ձեռքը: Իւրաքանչիւր քաղաքացի պիտի աշխատի, նրա աշխատանքի արդիւնքը պէտք է յանձնել ընդհանուր պետական պահեստներին, որտեղից քաղաքացիները կարող են ստանալ իրանց անհրաժեշտ պիտոյքները: Երեխաները պիտի դաստիարակեն ազգային կրթական հիմնարկութիւններում: Պէտք է, վերջապէս, վերականգնել 1794 թ. սահմանադրութիւնը:

Բաբեօֆի այս քարոզած մտքերը տարածւելով ստեղծեցին համախոհների մի սոււար բազմութիւն, որոնց միջոցով և նա կազմակերպեց գաւազրութիւն, նպատակ ունենալով ապստամբեցնել ժողովուրդը, պարզել յեղափոխութեան դրօշը և խլել բուրժուազիայից քաղաքական իշխանութիւնը:

Գաւազրութիւնն արդէն կազմակերպւած էր, ապստամբութիւնը պիտի պայթէր, երբ նախընթաց օրը՝ 1796 թ. մայիսի 10-ին պրօվօկացիայի շնորհիւ ձերբակալւեց ինքը Բաբեօֆը:

Այնուամենայնիւ նրա համախոհները սեպտեմբերի 9-ին տրեցին վերջին յուսահատական փորձը՝ բարձրացնել ապստամ-

բութիւնը, բայց անյաջող... Դաւադիրներին ձերբակալեցին ու յանձնեցին զինուորական դատի: 86 հոգի դատապարտւածներէից 31 հոգի ենթարկւեցին գնդակահարութեան... Ինքը Բաբեօֆը ևս դատապարտուեց մահուան:

Բաբեօֆի մահից յետոյ նրա թղթերի մէջ գտան մի կոշ, որի մէջ ամփոփուած են նրա քարոզած մտքերի էական կէտերը

«1. Բնութիւնը իւրաքաչիւր անհատի տեղ է հաւասար իրաւունք օգտուելու ամեն տեսակ գոյքով ու կայքով:

«2. Հասարակութեան նպատակն է՝ պաշտպանել այդ հաւասարութիւնն ու ընդհանուր արխատանքով բազմացնել հասարակական բարիքները:

«3. Բնութիւնը պարտք է դրել իւրաքանչիւր մարդու վրայ աշխատելու. ով խուսափում է աշխատանքից, նա յանցանք է գործում:

«4. Աշխատանքն ու աշխատանքի արդիւնքը պատկանում են ընդհանուրին:

«5. Կեղեքումը նրանումն է, որ մէկը աշխատում է մինչև իր ոյժերի սպառելը և միեւնոյն ժամանակ զուրկ է ամեն ինչից, մինչդեռ միւսը, կեանքից կշտացած, ապրում է անգործութեան մէջ:

«6. Յանցանք է հողի կամ արդիւնաբերութեան արդիւնքի բացառապէս իրան իւրացնելը:

«7. Արդար հիմունքների վրայ դրւած հասարակական կազմի մէջ չը պէտք է լինեն ոչ հարուստներ, ոչ էլ աղքատներ:

«8. Այն հարուստները, որոնք չեն ցանկանում հրաժարուել իրանց կարողութեան մի որոշ մասից կարօտեալների օգտին, նրանք ժողովրդի թշնամիներ են:

«9. Ուսումը պիտի լինի ընդհանուր»... և այլն:

Բաբեօֆի դաւադրութիւնը վերջին փորձն էր, որ արեց յանուն ժողովրդական իրաւունքների, յանուն աշխատաւորական մասսայի բարօրութեան: Դրանից յետոյ ամբողջ քաղաքական իշխանութիւնը կենտրոնացաւ բուրժուազիայի ձեռքում: Սակայն վերջինիս իշխանութիւնն էլ երկար չը տևեց. նա ստիպւած եղաւ զիջելու կառավարչական ղեկը մի նոր ոյժի. այդ ոյժն էր Ֆրանսիայի աշխարհակալ զօրքը և նրա հանձարեղ հրամանատար Նապօլէօն Բօնապարտը...

1799 թ. նոյեմբերի 10-ին Նապօլէօնը զօրքի սյոժով ցրեց ժողովրդական ներկայացուցչութեան վերջին անցորդները, իսկ 1804 թ. յայտարարեց իրան Ֆրանսիայի միահեծան կայսր...

ժողովուրդը, որ քաղաքականապէս յոգնած էր, որ պահանջում էր միայն խաղաղութիւն ու հանգստութիւն, մնաց բոլոր այս պետական յեղաշրջումների միջոցին լուկ հանդիսատես, լուռ վկայ...

Վ Ե Ր Չ Ա Բ Ա Ն

Մենք համառօտ ու ընդհանուր գծերով պատմեցինք, թէ ինչպէս յառաջ եկաւ Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը, որոնք էին նրա պատճառները, ինչպէս նա ընթացաւ, ինչպէս նա կործանեց հին աւատական կարգերն ու նրանց տեղ դրեց նոր հիմնարկութիւններ ռամկավար սկզբունքներով:

Մենք տեսանք նաև, թէ ինչպէս յեղափոխութիւնը վերջացաւ ու նրա հետ միասին հանրապետական սկզբունքները նորից տեղի տւին միապետական կարգերին. ինչպէս ժողովուրդը, որ մեծ գոհաբերութեամբ ազատուել էր աւատական ճորտութիւնից, նորից ընկաւ Նապօլէօնի լծի տակ... Թւում է, որ յեղափոխութիւնն անցաւ սպարդիւն, որ Ֆրանսիական ժողովրդի ամբողջ տասը տարւայ ընթացքում կատարած հերոսութիւնները մնացին անհետանք, — իսկ քարոզած ազատութեան, հաւասարութեան վսեմ գաղափարներն օգը ցնդեցին առանց մի շօշափելի օգուտ բերելու հասարակութեան:

Բայց ոչ:

Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը վաղանցուկ երևոյթներից չէր. նա ունեցաւ համաշխարհային նշանակութիւն: Այդ մեծ յեղափոխութիւնով սկսեց պատմական մի նոր դարաշրջան: Նրա ազդեցութիւնն ոչ միայն Ֆրանսիայի, այլև ամբողջ Եւրոպայի սօցիալ-քաղաքական կեանքի վրայ նակայական էր: Չընայած որ քաղաքական իշխանութիւնն անցաւ բուրժուազիայի ձեռքը, այնուամենայնիւ աշխատաւոր ժողովուրդը ևս օգուտեց ստեղծւած նոր կարգերից:

Ֆրանսիական յեղափոխութիւնն ոչնչացրեց բոլոր աւատական հիմնարկութիւնները, որոնք հիմնւած էին դասային մենարտօնութեան սկզբունքի վրայ, և նրանց տեղ ստեղծեց նոր քաղա-

քական ու հասարակական կազմ: որ զբւած էր զասակարգերի հաւասարութեան վրայ:

Իւրաքանչիւր անհատ օրէնքի առաջ վայելում էր կատարեալ հաւասարութիւն. նրա առաջ բաց էին հասարակական կեանքի բոլոր ասպարէզները: «Իւրաքանչիւր զինուոր, ասում էր Նապօլէօնը, կրում է իր պայուսակի մէջ ժարշալական գաւազան»... Ժողովուրդը իրաւունք էր ձեռք բերել մասնակցելու պետական օրէնսդրութեանը, հնարաւորութիւն ստացել ազգելու քաղաքական գործերի ընթացքի վրայ:

Տնտեսական ասպարիզում ֆրանսիական յեղափոխութիւնը, ազատելով արդիւնաբերութիւնն ու առևտուրը միջնադարեան աւատական խեղճոզ կապանքներից, մեծ զարկ տւեց նրանց զարգացմանը: Ժամանակակից կապիտալիստական տնտեսութեան հսկայական նւաճումներն անհնարին կը լինէին առանց ֆրանսիական յեղափոխութեան:

Աշխատաւոր մասսան, որ իր ուսերի վրայ տարաւ յեղափոխութիւնը, զգաց իր ոչփը, գիտակցեց իր դասակարգային շահերը և ներշնչեց լաւագոյն ապագայի յոյսերով:

Ազատութեան, հաւասարութեան ու եղբայրութեան բարձր սկզբունքները ֆրանսիայից տարածւեցին ամբողջ աշխարհը և դարձան ժարդկութեան վսեմ ձգտումների իդէալը:

Այդ իդէալին են ձգտում այսօր ևս բոլոր ժողովրդի հալածւած, կեղեքւած ու տանջւած աշխատաւոր մասսաները, որոնց և մեծ խրախուսանք է բերում ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան վեհ յիշատակը:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0431374

